اسرار و رموز

شیخ غلام علی اینڈ سنز لاہور

اسرار و رموز

اقبالؒ

(زیر نگرانی چودھری محمد حسین مرحوم)

اسرار و رموز (ہر دو یکجا)	بارِ دوم ، ۱۹۴۰ء
اسرار و رموز (ہر دو یکجا)	بارِ سوم ، ۱۹۴۸ء پانچ ہزار
اسرار و رموز (ہر دو یکجا)	بارِ چہارم ، ۱۹۵۴ء دو ہزار
اسرار و رموز (ہر دو یکجا)	بارِ پنجم ، ۱۹۵۹ء دو ہزار
اسرار و رموز (ہر دو یکجا)	بارِ ششم ، ۱۹۶۴ء دو ہزار
اسرار و رموز (هر دو یکجا)	بار هفتم ١٩٦٦ء دو هزار
اسرار و رموز (هر دو یکجا)	بار هشتم ١٩٦٩ء دو هزار
اسرار و رموز (هر دو یکجا)	بار نهم ١٩٧١ء دو هزار

اسرارِ خودی

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گرد شہر

کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست

زین ہمرہان سست عناصر دلم گرفت

شیر خدا و رستم دستانم آرزوست

گفتم کہ یافت می نشود جستہ ایم ما

گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست

(مولانا جلال الدین رومیؒ)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و ترِ بیشۂ من کوتاہی
چوبِ ہر نخل کہ منبر نشود دار کنم — نظیری نیشاپوری

راہِ شب چون مہرِ عالمتاب زد — گریۂ من بر رخِ گل آب زد
اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست — سبزہ از ہنگامہ ام بیدار رست

باغباں زورِ کلامم آزمود
مصرعے کارید و شمشیرے درود

در چمن جز دانهٔ اشکم نکشت
تارِ افغانم بپودِ باغ رشت

ذرّه ام مهرِ منیر آنِ من است
صد سحر اندر گریبانِ من است

خاکِ من روشن تر از جامِ جم است
محرم از نازادہائے عالم است

فکرم آں آہو سرِ فتراک بست
کو ہنوز از نیستی بیروں نجست

سبزۂ ناروئیدہ زیبِ گلشنم
گل بشاخ اندر نہاں در دامنم

محفلِ رامشگری برہم زدم
(۱) زخمہ بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکه عودِ فطرتم نادر نواست
ہم نشیں از نغمہ ام نا آشناست

در جہاں خورشیدِ نوزائیدہ ام
رسم و آئینِ فلک نادیدہ ام

رم ندیدہ انجم از تابم ہنوز
ہست نا آشفتہ سیمابم ہنوز

بحر از رقصِ ضیایم بے نصیب
کوہ از رنگِ حنایم بے نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ ہست و بود
لرزہ بر تن خیزدم از بیمِ نمود

بامم از خاور رسید و شب شکست (۱) شبنمِ نو بر گلِ عالم نشست

انتظارِ صبح خیزاں می کشم اے خوشا زرتشتیانِ آتشم

نغمہ ام از زخمہ بے پرواستم من نوائے شاعرِ فرداستم

عصرِ من دانندۂ اسرار نیست یوسفِ من بہرِ ایں بازار نیست

نا امید استم ز یارانِ قدیم طورِ من سوزد کہ مے آید کلیم

قلزمِ یاراں چو شبنم بے خروش شبنمِ من مثلِ یم طوفاں بدوش

نغمۂ من از جہانِ دیگر است ایں جرس را کاروانِ دیگر است

اے بسا شاعر کہ بعد از مرگ زاد ق چشمِ خود بر بست و چشمِ ما کشاد

رختِ ناز از نیستی بیروں کشید چوں گل از خاکِ مزارِ خود دمید

کارواں ہا گرچہ زیں صحرا گزشت مثلِ گامِ ناقہ کم غوغا گزشت

عاشقم فریاد ایمانِ من است شورِ حشر از پیش خیزانِ من است

نغمہ ام ز اندازۂ تار است بیش من نترسم از شکستِ عودِ خویش

قطرہ از سیلابِ من بیگانہ بہ | قلزم از آشوبِ او دیوانہ بہ

در نمی گنجد بجو عمانِ من | بحرہا باید پئے طوفانِ من

غنچہ کز بالیدگی گلشن نشد | در خورِ ابرِ بہارِ من نشد

برقہا خوابیدہ در جانِ من است | کوہ و صحرا بابِ جولانِ من است

پنجہ کن با بحرم ار صحراستی | برقِ من در گیر اگر سیناستی

چشمۂ حیواں براتم کردہ اند | محرمِ رازِ حیاتم کردہ اند

ذرّہ از سوزِ نوایم زندہ گشت | پر کشود و کرمکِ تابندہ گشت

ہیچکس رازے کہ من گویم نگفت | ہمچو فکرِ من دُرِ معنی نہ سفت

سِرِّ عیشِ جاوداں خواہی بیا | ہم زمیں ہم آسماں خواہی بیا

پیرِ گردوں با من ایں اسرار گفت

از ندیماں رازہا نتواں نہفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن | محو از دل کاوشِ ایام کن

شعلۂ آبے کہ اصلش زمزم است گر گدا باشد پرستارش جم است

می کند اندیشہ را ہشیارتر دیدۂ بیدار را بیدارتر

اعتبارِ کوہ بخشد کاہ را قوّتِ شیراں دہد روباہ را

خاک را اوجِ ثریّا میدہد قطرہ را پہنائے دریا میدہد

خامشی را شورشِ محشر کند پائے کبک از خونِ باز احمر کند

خیز و در جامم شرابِ ناب ریز بر شبِ اندیشہ ام مہتاب ریز

تا سوے منزل کشم آوارہ را ذوقِ بیتابی دہم نظّارہ را

گرم رو از جستجوئے نو شوم روشناسِ آرزوئے نو شوم

چشمِ اہلِ ذوق را مردم شوم چوں صدا در گوشِ عالم گم شوم

قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم آبِ چشمِ خویش در کالا کنم

باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم دفترِ سر بستۂ اسرارِ علوم

جانِ او از شعلہ ہا سرمایہ دار من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمعِ سوزان تاخت بر پروانه ام
باده شبخون ریخت بر پیمانه ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد
از غبارم جلوه ها تعمیر کرد

ذره از خاکِ بیابان رخت بست
تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم
تا دُرِ تابندهٔ حاصل کنم

من که مستی ها ز صهبایش کنم
زندگانی از نفس هایش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بُود
خامشی از یاربم آباد بُود!

شکوه آشوبِ غمِ دوران بُدم
از تهی پیمانگی نالان بُدم

این قدر نظّاره ام بیتاب شد
بال و پر بشکست و آخر خواب شد

روئے خود بنمود پیرِ حق سرشت
کو بحرفِ پہلوی قرآں نوشت

گفت اے دیوانهٔ اربابِ عشق
جرعهٔ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر ہنگامهٔ محشر بزن
شیشه بر سر دیده بر نشتر بزن

خنده را سرمایهٔ صد ناله ساز — اشکِ خونیں را جگر پرکاله ساز
تا بکے چوں غنچه می باشی خموش — نکهتِ خود را چو گل ارزاں فروش
در گره هنگامه داری چوں سپند — محملِ خود بر سرِ آتش به بند
چوں جرس آخر ز هر جزوِ بدن — نالهٔ خاموش را بیروں فگن
آتش استی بزمِ عالم برفروز — دیگراں را هم ز سوزِ خود بسوز
فاش گو اسرارِ پیرِ مے فروش — موجِ مَے شو کسوتِ مینا بپوش
سنگ شو آئینهٔ اندیشه را — بر سرِ بازار بشکن شیشه را
از نیستاں همچو نَے پیغام ده (۱) — قیس را از قومِ حَے پیغام ده
ناله را اندازِ نو ایجاد کن — بزم را از هاے و هو آباد کن
خیز و جانِ نو بده هر زنده را — از قُمِ خود زنده تر کن زنده را
خیز و پا بر جادهٔ دیگر بنه — جوشِ سودائے کهن از سر بنه
آشناے لذتِ گفتار شو — اے دراے کارواں بیدار شو

زین سخن آتش به پیراهن شدم — مثلِ نے ہنگامہ آبستن شدم
چوں نوا از تارِ خود برخاستم — جنّتے از بہرِ گوش آراستم

برگرفتم پردہ از رازِ خودی
وا نمودم سرِّ اعجازِ خودی

بود نقشِ ہستیم انگارۂ (۱) — نا قبولے نا کسے ناکارۂ
عشق سوہاں زد مرا آدم شدم — عالمِ کیف و کمِ عالم شدم
حرکتِ اعصابِ گردوں دیدہ ام — در رگِ مہ گردشِ خوں دیدہ ام
بہرِ انساں چشمِ من شبہا گریست — تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست
از درونِ کارگاہِ ممکنات — برکشیدم سرِّ تقویمِ حیات
من کہ ایں شب را چو مہ آراستم — گردِ پائے ملّتِ بیضا ستم
ملّتے در باغ و راغ آوازہ اش — آتشِ دلہا سرودِ تازہ اش
ذرّہ کشت و آفتاب انبار کرد — خرمن از صد رومی و عطّار کرد

(۱) انگارہ: نقشِ ناتمام

آہِ گرمم رخت بر گردوں کشم — گرچہ دُود دم از تبارِ آتشم

خامہ ام از ہمّتِ فکرِ بلند — رازِ این نُہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہمپایۂ دریا شود

ذرّہ از بالیدگی صحرا شود

شاعری زین مثنوی مقصود نیست — بت پرستی بت گری مقصود نیست

ہندیم از پارسی بیگانہ ام — ماہِ نو باشم تہی پیمانہ ام

حُسنِ اندازِ بیان از من مجو (۱) — خوانسار و اصفہان از من مجو

گرچہ ہندی در عذوبت شکر است (۲) — طرزِ گفتارِ دری شیرین تر است

فکرِ من از جلوہ اش مسحور گشت — خامۂ من شاخِ نخلِ طور گشت

پارسی از رفعتِ اندیشہ ام — در خورد با فطرتِ اندیشہ ام

خردہ (۳) بر مینا مگیر اے ہوشمند

دل بذوقِ خردۂ مینا بہ بند

در بیانِ اینکه اصلِ نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیاتِ تعیّناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است
ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است

خویشتن را چوں خودی بیدار کرد
آشکارا عالمِ پندار کرد

صد جہاں پوشیدہ اندر ذاتِ او
غیرِ او پیداست از اثباتِ او

در جہاں تخمِ خصومت کاشت است
خویشتن را غیرِ خود پنداشت است

سازد از خود پیکرِ اغیار را
تا فزاید لذّتِ پیکار را

میکشد از قوّتِ بازوے خویش
تا شود آگاہ از نیروے خویش

خود فریبی ہاے او عینِ حیات
ہمچو گل از خوں وضو عینِ حیات

۱ اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں اُن سے لفظ خودی کے معنوں پر روشنی پڑے گی۔ اس ضمن میں صفحہ نمبر ۲۸ کے اشعار بھی زیرِ نظر رکھیے۔

بہر یک گل خونِ صد گلشن کند
از پئے یک نغمہ صد شیون کند

یک فلک را صد ہلال آوردہ است
بہرِ حرفے صد مقال آوردہ است

عذرِ این اسراف و این سنگین دلی
خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی

حسنِ شیرین عذرِ دردِ کوہکن
نافۂ عذرِ صد آہوئے ختن

سوزِ پیہم قسمتِ پروانہ ہا
شمع عذرِ محنتِ پروانہ ہا

خامۂ او نقشِ صد امروز بست
تا بیارد صبحِ فردائے بدست

شعلہ ہائے او صد ابراہیمؑ سوخت
تا چراغِ یک محمدؐ برفروخت

می شود از بہرِ اغراضِ عمل
عامل و معمول و اسباب و علل

خیزد انگیزد پرد تابد رمد
سوزد افروزد کشد میرد دمد

وسعتِ ایامِ جولانگاہِ او
آسماں موجے ز گردِ راہِ او

گل بجیب آفاق از گلکاریش
شب ز خوابش روز از بیداریش

شعلۂ خود در شرر تقسیم کرد
جز پرستی عقل را تعلیم کرد

خود شکن گردید و اجزا آفرید		اندکی آشفت و صحرا آفرید

باز از آشفتگی بیزار شد		وز بهم پیوستگی کہسار شد

وانمودن خویش را خوئے خودی است		خفتہ در ہر ذرّہ نیروئے خودی است

قوّتِ خاموش و بیتابِ عمل
از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چوں حیاتِ عالم از زورِ خودی است		پس بقدرِ استواری زندگی است

قطرہ چوں حرفِ خودی از بر کند		ہستیِ بے مایہ را گوہر کند

بادہ از ضعفِ خودی بے پیکر است		پیکرش منت پذیرِ ساغر است

گرچہ پیکر می پذیرد جامِ مے		گردش از ما وام گیرد جامِ مے

کوہ چوں از خود رود صحرا شود		شکوہ سنجِ جوششِ دریا شود

موج تا موج است در آغوشِ بحر		می کند خود را سوارِ دوشِ بحر

حلقہ زد نور تا گردید چشم		از تلاشِ جلوہ ہا جنبید چشم

سبزہ چون تابِ دمید از خویش یافت | ہمّتِ او سینۂ گلشن شگافت
شمع ہم خود را بخود زنجیر کرد | خویش را از ذرّہ ہا تعمیر کرد
خود گدازی پیشہ کرد از خود رمید | ہم چو اشک آخر ز چشمِ خود چکید
گر بفطرت پختہ تر بودے نگیں | از جراحت ہا بیاسودے نگیں
می شود سرمایہ دارِ نامِ غیر | دوشِ او مجروحِ بارِ نامِ غیر
چون زمین بر ہستیِ خود محکم است | ماہ پابندِ طوافِ پیہم است
ہستیِ مہر از زمین محکم تر است | پس زمین مسحورِ چشمِ خاور است
جنبش از مژگانِ بر د شانِ چنار | مایہ دار از سطوتِ او کوہسار
تار و پودِ کسوتِ او آتش است | اصلِ او یک دانۂ گردن کش است

چون خودی آرد بہم نیروئے زیست
می کشاید قلزمے از جوئے زیست

در بیان اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولید مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست　　کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیده است　　اصلِ او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دلِ خود زنده دار　　تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جهانِ رنگ و بوست　　فطرتِ هر شے امینِ آرزوست

از تمنّا رقصِ دل در سینه ها　　سینه ها از تابِ او آئینه ها

طاقتِ پرواز بخشد خاک را　　خضر باشد موسیٰ ادراک را

دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات　　غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات

چون ز تخلیقِ تمنّا باز ماند (۱)　　شهپرش بشکست و از پرواز ماند

آرزو هنگامه آرائے خودی　　موجِ بیتابے ز دریائے خودی

آرزو صیدِ مقاصد را کمند　　دفترِ افعال را شیرازه بند

(۱) تخلیق یعنی پیدا کردن

زنده را نفیِ تمنّا مرده کرد ‌ ‌ ‌ شعله را نقصانِ سوز افسرده کرد
چیست اصلِ دیدهٔ بیدارِ ما؟ ‌ ‌ ‌ بست صورت لذّتِ دیدارِ ما
کبک پا از شوخیِ رفتار یافت ‌ ‌ ‌ بلبل از سعیِ نوا منقار یافت
نے برون از نیستان آباد شد ‌ ‌ ‌ نغمه از زندانِ او آزاد شد
عقلِ ندرت کوش و گردون تاز چیست ‌ ‌ ‌ هیچ میدانی که این اعجاز چیست
زندگی سرمایه دار از آرزوست ‌ ‌ ‌ عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست
چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم ‌ ‌ ‌ چیست رازِ تازگیهاے علوم
آرزوے کو بزورِ خود شکست ‌ ‌ ‌ سر ز دل بیرون زد و صورت به بست
دست و دندان و دماغ و چشم و گوش ‌ ‌ ‌ فکر و تخییل و شعور و یاد و هوش
زندگی مرکب چو در جنگاه باخت ‌ ‌ ‌ بهرِ حفظِ خویش این آلات ساخت
آگهی از علم و فن مقصود نیست ‌ ‌ ‌ غنچه و گل از چمن مقصود نیست
علم از سامانِ حفظِ زندگی است ‌ ‌ ‌ علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیش خیزانِ حیات — علم و فن از خانه زادانِ حیات

اے ز رازِ زندگی بیگانہ خیز — از شرابِ مقصدے مستانہ خیز

مقصدے مثلِ سحر تابندۂ — ماسوا را آتشِ سوزندۂ

مقصدے از آسماں بالاترے — دلربائے دلستانے دلبرے

باطلِ دیرینہ را غارتگرے — فتنہ در جیبے سراپا محشرے

ما ز تخلیقِ مقاصد زندہ ایم
از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

در بیان اینکہ خودی از عشق و محبت استحکام می پذیرد

نقطۂ نورے کہ نامِ او خودی است — زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است

از محبت می شود پایندہ تر — زندہ تر سوزندہ تر تابندہ تر

از محبت اشتعالِ جوہرش (۱) / ارتقاے ممکناتِ مضمرش
فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق / عالم افروزی بیاموزد ز عشق
عشق را از تیغ و خنجر باک نیست / اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست
در جہاں ہم صلح و ہم پیکارِ عشق / آبِ حیواں تیغِ جوہر دارِ عشق
از نگاہِ عشق خارا شق بود / عشقِ حق آخر سراپا حق بود
عاشقی آموز و محبوبے طلب / چشمِ نوحے قلبِ ایوبے طلب
کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے / بوسہ زن بر آستانِ کاملے
شمعِ خود را ہمچو رومی بر فروز / روم را در آتشِ تبریز سوز
ہست معشوقے نہاں اندر دلت / چشم اگر داری بیا بنمائمت
عاشقانِ او ز خوباں خوب تر / خوشتر و زیباتر و محبوب تر
دل ز عشقِ او توانا می شود ! / خاک ہمدوشِ ثریّا می شود
خاکِ نجد از فیضِ او چالاک شد / آمد اندر وجد و بر افلاک شد

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است
آبروئے ما ز نامِ مصطفیٰ است

طور موجے از غبارِ خانه اش
کعبه را بیت الحرم کاشانه اش

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد
کاسبِ افزایش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش
تاجِ کسریٰ زیرِ پائے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید
قوم و آئین و حکومت آفرید

ماند شبها چشمِ او محرومِ نوم
تا به تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ هیجا تیغِ او آهن گداز
دیدهٔ او اشکبار اندر نماز

در دعائے نصرت آمیں تیغِ او
قاطعِ نسلِ سلاطیں تیغِ او

در جهاں آئینِ نو آغاز کرد
مسندِ اقوامِ پیشیں در نورد

از کلیدِ دیں درِ دنیا کشاد
همچو او بطنِ امِ گیتی نزاد

در نگاهِ او یکے بالا و پست
با غلامِ خویش بر یک خواں نشست

در مصافے (۱) پیشِ آں گردوں سریر
دخترِ سردارِ طے (۲) آمد اسیر

(۱) مصاف: جنگ۔ (۲) سردارِ طے: عرب کے قبیلہ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کے لئے مشہور تھا۔

پاے در زنجیر و ہم بے پردہ بود　　گردن از شرم و حیا خم کردہ بود

دخترک را چوں نبی بے پردہ دید　　چادرِ خود پیشِ روئے او کشید

ما ازاں خاتونِ طے عریاں تریم　　پیشِ اقوامِ جہاں بے چادریم

روزِ محشر اعتبارِ ماست او　　در جہاں ہم پردہ دارِ ماست او

لطف و قہرِ او سراپا رحمتے　　آں بیاراں ایں باعدا رحمتے

آں کہ بر اعدا درِ رحمت کشاد　　(۱) مکہ را پیغامِ لاتثریب داد

ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم　　چوں نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم

از حجاز و چین و ایرانیم ما　　شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما

مستِ چشمِ ساقیِ بطحاستیم　　در جہاں مثلِ مے و میناستیم

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت　　آتشِ او ایں خس و خاشاک سوخت

---

(۱) لَاتَثْرِیْبَ عَلَیْکُمُ الخ (یعنے تمہارے لئے کوئی تعزیر نہیں) اگرچہ کفارِ عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی۔ مگر فتح مکہ کے بعد جبکہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی، حضور علیہ السلام نے لاتثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعر بالا میں اسی آیہ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

چون گلِ صد برگ ما را بو یکیست ‌ ‌ ‌ اوست جانِ این نظام و او یکیست

سرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم ‌ ‌ ‌ نعره بے باکانه زد افشا شدیم

شورِ عشقش در نئے خاموشِ من ‌ ‌ ‌ می تپد صد نغمه در آغوشِ من

من چه گویم از تولّایش که چیست ‌ ‌ ‌ خشک چوبے در فراقِ او گریست

هستیِ مسلم تجلّی گاهِ او! ‌ ‌ ‌ طورها بالد ز گردِ راهِ او

پیکرم را آفرید آئینه اَش ‌ ‌ ‌ صبحِ من از آفتابِ سینه اَش

در تپید دمبدم آرامِ من ‌ ‌ ‌ گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابرِ آذار است و من بستانِ او (۱) ‌ ‌ ‌ تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم در کشتِ محبت کاشتم ‌ ‌ ‌ از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است ‌ ‌ ‌ اے خنک شهرے که آنجا دلبر است

کشتهٔ اندازِ مُلّا جامیم ‌ ‌ ‌ نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعرِ لبریزِ معانی گفته است ‌ ‌ ‌ در ثنائے خواجه گوهر سفته است

(۱) ابر آذار: ابرِ بہار و باران

"نسخۂ کونین را دیباچہ اوست
جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق ‏ ‏ ‏ ہست ہم تقلید از اسمائے عشق
کاملِ بسطام در تقلید فرد ‏ (۱) اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد
عاشقی؟ محکم شو از تقلیدِ یار ‏ ‏ ‏ تا کمندِ تو شود یزداں شکار
اندکے اندر حرائے دل نشیں ‏ ‏ ‏ ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزیں
محکم از حق شو سوئے خود گام زن ‏ ‏ ‏ لات و عزّائے ہوس را سر شکن
لشکرے پیدا کن از سلطانِ عشق ‏ (۲) جلوہ گر شو بر سرِ فارانِ عشق

تا خدائے کعبہ بنوازد ترا
شرحِ اِنّی جاعلٌ سازد ترا

(۱) حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بناپر اجتناب کیا تھا کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔
(۲) سلطان، غلبہ؛ قوّت۔ (۳) اِنّی جاعلٌ فی الاَرضِ خلیفہ (آیہ شریفہ)

در بیانِ اینکه خودی از سوال ضعیف میگردد

اے فراہم کردہ از شیراں خراج — گشتۂ روباہ مزاج از احتیاج
خستگی ہائے تو از ناداری است — اصلِ دردِ تو ہمیں بیماری است
می رباید رفعت از فکرِ بلند — می کشد شمعِ خیالِ ارجمند
از خُمِ ہستی مئے گلفام گیر! — نقدِ خود از کیسۂ ایّام گیر!
خود فرود آ از شُتر مثلِ عمرؓ (۱) — اَلْحَذَر از منّتِ غیر اَلْحَذَر
تا بکے دریوزۂ منصب کنی — صورتِ طفلاں زِ نَے مرکب کنی
فطرتے کو بر فلک بندد نظر — پست می گردد ز احسانِ دگر
از سوال افلاس گردد خوار تر — از گدائی گدیہ گر نادار تر
از سوال آشفتہ اجزائے خودی — بے تجلی نخلِ سینائے خودی

(۱) جب بحالتِ سواریِ اشتر جنابِ فاروق رضؓ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو اسے زمین پر سے اُٹھانے کے لئے آپ خود اُونٹ سے اُترے اور ان معمولی کام کے لئے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کی طرف اشارہ ہے

مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش — مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش

گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت — در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت

رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو — موجِ آب از چشمۂ خاور مجو

تا نباشی پیشِ پیغمبر خجل — روزِ فردائے کہ باشد جاں گسل

ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر — داغ بر دل دارد از احسانِ مہر

ہمّت از حق خواہ و با گردوں ستیز — آبروے ملّتِ بیضا مریز

آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رُفت — (۱) مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت

وائے بر منّت پذیرِ خوانِ غیر — گردنش خم گشتۂ احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت — (۲) با پشیزے مایۂ غیرت فروخت

اے خنک آں تشنہ کاندر آفتاب — می نخواہد از خضر یک جامِ آب

تر جبیں از خجلتِ سائل نشد — شکلِ آدم ماند و مشتِ گل نشد

---

(۱) الکاسب حبیب اللہ (حدیث) ۱۲- (۲) پشیز: کوڑی ۱۲-

زیرِ گردوں آں جوانِ ارجمند — می رود مثلِ صنوبر سربلند

در تہی دستی شود خوددار تر — بختِ او خوابیدہ و بیدار تر

قلزم زنبیلِ سیلِ آتش است — گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است

چوں حباب از غیرتِ مردانہ باش

ہم بہ بحر اندر نگوں پیمانہ باش

در بیانِ اینکہ چوں خودی از عشق و محبت محکم میگردد قوائے ظاہرہ و مخفیہ نظامِ عالم را مسخر می سازد

از محبت چوں خودی محکم شود — قوتش فرماندہِ عالم شود

پیرِ گردوں کز کواکب نقش بست — غنچہ ہا از شاخسارِ او شکست

پنجۂ او پنجۂ حق می شود (۱) ماہ از انگشتِ او شق می شود

در خصوماتِ جہاں گردد حَکَم (۲) تابعِ فرمانِ او دارا و جم

با تو می گویم حدیثِ بوعلیؒ در سوادِ ہند نامِ او جلی

آں نوا پیرائے گلزارِ کہن (۳) گفت با ما از گُلِ رعنا سخن

خطّۂ ایں جنّتِ آتش نژاد از ہوائے دامنش مینو سواد

کوچک ابدالش سوئے بازار رفت (۴) از شرابِ بوعلیؒ سرشار رفت

عاملِ آں شہر می آمد سوار (۵) ہمرکابِ او غلام و چوبدار

پیشرو زد بانگ اے ناہوشمند بر جلوداران عامل رہ مبند

رفت آں درویش سر افگندہ پیش غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش

چوبدار از جامِ استکبار مست بر سرِ درویش چوبِ خود شکست

---

(۱) تلمیح ہے معجزہ شق القمر کی طرف ۱۲-(۲) حکم، منصف ۱۲

(۳) تلمیح ہے حضرت بوعلی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف "مرحبا اے بلبلِ باغِ کہن۔ از گُلِ رعنا بگو با ما سخن" ۱۲

(۴) کوچک ابدال اصطلاحِ فقرا میں مرید و پیش دست کو کہتے ہیں۔ (۵) عامل۔ گورنر۔ حاکم ۱۲

از رہِ سائل فقیر آزردہ رفت　　دلگران و ناخوش و افسردہ رفت

در حضورِ بوعلی رح فریاد کرد　　اشک از زندانِ چشم آزاد کرد

صورتِ برقے کہ بر کہسار ریخت　　شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت

از رگِ جاں آتشِ دیگر گشود　　با دبیرِ خویش ارشادے نمود

خامہ را برگیر و فرمانے نویس!　　از فقیرے سوے سلطانے نویس!

بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است　　بر متاعِ جانِ خود اخگر زدہ است

باز گیر ایں عاملِ بدگوہرے　　ورنہ بخشم ملکِ تو با دیگرے

نامۂ آں بندۂ حق دستگاہ　　لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ

پیکرش سرمایۂ آلام گشت　　زرد مثلِ آفتابِ شام گشت

بہرِ عامل حلقۂ زنجیر جست　　از قلندر عفوِ ایں تقصیر جست

خسروِ شیریں زباں رنگیں بیاں　　نغمہ ہایش از ضمیرِ کن فکاں

فطرتش روشن مثالِ ماہتاب　　گشت از بہرِ سفارت انتخاب

چنگ را پیشِ قلندر چوں نواخت | از نوائے شیشۂ جانش گداخت
شوکتے کو پختہ چوں کہسار بوُد | قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشاں مزن
خویش را در آتشِ سوزاں مزن

حکایت دریں معنی کہ مسئلہ نفی خودی از مخترعات اقوام مغلوبہ بنی نوعِ انسان است کہ بایں طریقِ مخفی اخلاق اقوامِ غالبہ را ضعیف می سازند

آں شنیدستی کہ در عہدِ قدیم | گوسفنداں در علف زارے مقیم (۱)

(۱) علف زار - چراگاہ

از وفورِ کاه نسل افزا بُدند / فارغ از اندیشۂ اعدا بُدند
آخر از ناسازیِ تقدیرِ میش / گشت از تیرِ بلائے سینہ ریش
شیرہا از بیشہ سر بیرون زدند / بر علف زارِ بُزاں شبخوں زدند
جذب و استیلا شعارِ قوّت است / فتح رازِ آشکارِ قوت است
شیرِ نر کوسِ شہنشاہی نواخت / میش را از حرّیت محروم ساخت
بسکہ از شیراں نیابد جز شکار / سرخ شد از خونِ میش آں مرغزار
گوسفندے زیرکے فہمیدۂ / کہنہ سالے گرگِ باراں دیدۂ
تنگدل از روزگارِ قومِ خویش / از ستمہائے ہزبراں سینہ ریش
شکوہ ہا از گردشِ تقدیر کرد / کارِ خود را محکم از تدبیر کرد
بہرِ حفظِ خویش مردِ ناتواں / حیلہ ہا جوید ز عقلِ کارداں
در غلامی از پئے دفعِ ضرر / قوتِ تدبیر گردد تیز تر
پختہ چوں گردد جنونِ انتقام / فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام

گفت با خود عقدهٔ ما مشکل است	قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است
میش نتواند بزور از شیر رست	سیم ساعد ما و او پولاد دست
نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند	خوئے گرگی آفریند گوسفند
شیرِ نر را میش کردن ممکن است	غافلش از خویش کردن ممکن است
صاحبِ آوازهٔ الہام گشت	واعظِ شیرانِ خوں آشام گشت
نعره زد اے قوم کذّابٌ اَشِر (۱)	بے خبر از یومِ نَحسٍ مُستَمِر
مایہ دار از قوّتِ روحانیم	بہرِ شیراں مُرسلِ یزدانیم
دیدهٔ بے نور را نور آمدم (۲)	صاحبِ دستور و مامور آمدم
توبہ از اعمالِ نامحمود کن	اے زیاں اندیش فکرِ سود کن
ہر کہ باشد تند و زور آور شقی است	زندگی مستحکم از نفیِ خودی است
روحِ نیکاں از علف یابد غذا (۳)	تارک اللحم است مقبولِ خدا

(۱) کذّاب اشر و نحس مستمر قرآنی الفاظ ہیں۔ ۱۲ (۲) دستور: شریعت ۱۲ (۳) تارک اللحم: گوشت کا تارک ۱۲

تیزیِ دندان ترا رسوا کند (۱) دیدۂ ادراک را اعمیٰ کند
جنّت از بہرِ ضعیفان است و بس (۲) قوت از اسبابِ خسران است و بس
جستجوے عظمت و سطوت شر است تنگدستی از امارت خوشتر است
برقِ سوزاں در کمینِ دانہ نیست دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست
ذرّہ شو صحرا مشو گر عاقلی! تا ز نورِ آفتابے برخوری
اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند
زندگی را می کند ناپایدار جبر و قہر و انتقام و اقتدار
سبزہ پامال است و روید بار بار خوابِ مرگ از دیدہ شوید بار بار
غافل از خود شو اگر فرزانۂ گر ز خود غافل نۂ دیوانۂ
چشم بند و گوش بند و لب بہ بند تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند
ایں علف زارِ جہاں ہیچ است ہیچ تو بریں موہوم اے ناداں مپیچ

(۱) اعمیٰ ۔ اندھا، نابینا ۱۲ (۲) خسران: گھاٹا، خسارہ ۱۲

خیلِ شیر از سخت کوشی خستہ بود　　دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود

آمدش این پندِ خواب آور پسند　　خورد از خامی فسونِ گوسفند

آنکہ کردے گوسفنداں را شکار　　کرد دینِ گوسفندی اختیار

با پلنگاں سازگار آمد علف　　گشت آخر گوہرِ شیری خزف

از علف آں تیزیِ دنداں نماند　　ہیبتِ چشمِ شرار افشاں نماند

دل بتدریج از میانِ سینہ رفت　　جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

آں جنونِ کوششِ کامل نماند　　آں تقاضائے عمل در دل نماند

اقتدار و عزم و استقلال رفت　　اعتبار و عزت و اقبال رفت

پنجہ ہائے آہنیں بے زور شد　　مردہ شد دلہا و تنہا گور شد

زورِ تن کاہید و خوفِ جاں فزود　　خوفِ جاں سرمایۂ ہمت ربود

صد مرض پیدا شد از بے ہمتی　　کوتہ دستی بیدلی دون فطرتی

شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت　　انحطاطِ خویش را تہذیب گفت (۱)

(۱) انحطاط: روحانی اور جسمانی تنزل ۱۲۔

در معنی اینکه افلاطونِ یونانی که تصوف و ادبیاتِ اقوامِ اسلامیہ از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفتہ بر مسلکِ گوسفندی رفتہ است و از تخیلاتِ او احتراز واجب است

راهبِ دیرینہ افلاطونِ حکیم | از گروهِ گوسفندانِ قدیم
رخشِ او در ظلمتِ معقول گم (۱) | در کهستانِ وجود افگندہ سم
آنچنان افسونِ نامحسوس خورد | اعتبار از دست و چشم و گوش برد
گفت سرِّ زندگی در مردن است | شمع را صد جلوه از افسردن است
بر تخیلہائے ما فرماں رواست | جامِ او خواب آورد گیتی رُباست

(۱) رخش: گھوڑا۔ ظلمتِ معقول: فلسفے کی تاریکی ۱۲۔

گوسفندے در لباسِ آدم است | حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است
عقلِ خود را بر سرِ گردوں رساند | عالمِ اسباب را افسانہ خواند
کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات | قطعِ شاخِ سروِ رعنائے حیات
فکرِ افلاطوں زیاں را سود گفت | حکمتِ او بود را نابود گفت
فطرتش خوابید و خوابے آفرید | چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید
بسکہ از ذوقِ عمل محروم بود | جانِ او وارفتۂ معدوم بود
منکرِ ہنگامۂ موجود گشت (۱) | خالقِ اعیانِ نامشہود گشت
زندہ جاں را عالمِ امکاں خوش است | مردہ دل را عالمِ اعیاں خوش است
آہوش بے بہرہ از لطفِ خرام | لذّتِ رفتار بر کبکش حرام

(۱) اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلۂ اعیان کی طرف اشارہ ہے، جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے۔ افسوس ہے کہ اس مسئلے کی توضیح اس جگہ ناممکن ہے۔ فارابی نے الجمع بین الرائین میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے، جو میرے نزدیک ناکام رہی ہے۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکما میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطوں کا تتبع کیا ہے۔ عربی اور فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں۔ انگریزی دانوں کو فلسفۂ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائیگی ۔

شبنمش از طاقتِ رم بے نصیب
طائرش را سینہ از دم بے نصیب

ذوقِ روئیدن ندارد دانہ اش
از طپیدن بیخبر پروانہ اش

راہبِ ما چارہ غیر از رم نداشت
طاقتِ غوغاے این عالم نداشت

دل بسوزِ شعلہ افسردہ بست
نقشِ آں دنیاے افیوں خوردہ بست

از نشیمن سوے گردوں پر کشود
باز سوئے آشیاں نامد فرود

در خُمِ گردوں خیالِ او گُم است
من ندانم دُرد یا خشتِ خُم است

قومہا از سُکرِ او مسموم گشت
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ

گرم خوں انساں ز داغِ آرزو — آتش ایں خاک از چراغِ آرزو

از تمنّا مے بجام آمد حیات — گرم خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس — آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دامِ آرزو — حسن را از عشق پیغامِ آرزو

از چہ رو خیزد تمنّا دمبدم؟ — ایں نوائے زندگی را زیر و بم

ہر چہ باشد خوب و زیبا و جمیل — در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت — آرزو ہا آفریند در دلت

حسن خلّاقِ بہارِ آرزوست — جلوہ اش پروردگارِ آرزوست

سینۂ شاعر تجلّی زارِ حسن — خیزد از سینائے او انوارِ حسن

از نگاہش خوب گردد خوب تر — فطرت از افسونِ او محبوب تر

از دمش بلبل نوا آموخت است   غازه اش رخسارِ گل افروخت است
سوزِ او اندر دلِ پروانه ها   عشق را رنگین ازو افسانه ها
بحر و بر پوشیده در آب و گلش   صد جهانِ تازه مضمر در دلش
در دماغش نادمیده لاله ها   ناشنیده نغمه ها هم ناله ها
فکرِ او با ماه و انجم هم نشین   زشت را نا آشنا خوب آفرین
خضر و در ظلماتِ او آبِ حیات   زنده تر از آبِ چشمش کائنات
ما گران سیریم و خام و ساده ایم   در رهِ منزل ز پا افتاده ایم
عندلیبِ او نوا پرداخت است   حیلهٔ از بهرِ ما انداخت است
تا کشد ما را بفردوسِ حیات   حلقهٔ کامل شود قوسِ حیات
کاروانها از درایش گام زن   در پئے آوازِ نایش گام زن
چوں نسیمش در ریاضِ ما وزد   نرمک اندر لاله و گل می خزد
از فریبِ او خود افزا زندگی (۱)   خود حساب و ناشکیبا زندگی

(۱) خود حساب: محاسبۂ نفس کرنے والا ۱۲

اہلِ عالم را صلا بر خواں کند
آتشِ خود را چو باد ارزاں کند

واے قومے کز اجل گیرد برات (۱) شاعرش وابوسد از ذوقِ حیات
خوش نماید زشت را آئینہ اش در جگر صد نشتر از نوشینہ اش
بوسۂ او تازگی از گل برد ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد
سست اعصابِ تو از افیونِ او زندگانی قیمتِ مضمونِ او
می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو جُرّہ شاہیں از دمِ سردش تذرو
ماہی و از سینہ تا سر آدم است (۲) چوں بناتِ آشیاں اندر یم است
از نوا بر ناخدا افسوں زند کشتیش در قعرِ دریا افگند
نغمہ ہایش از دلت دزدد ثبات مرگ را از سحر او دانی حیات

(۱) وابوسیدن: روگردانی کرنا-۱۲-(۲) بناتِ آشیاں دریم: سمندر کی تین پریاں جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں- ملاحوں کے توہمات کے رو سے اُن کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا- اور جہازراں اُن کی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہوتے ہیں-۱۲

دایۂ ہستی ز جانِ تو برد (۱) لعلِ عنّابی ز کان تو برد
چوں زیاں پیرایہ بندد سود را می کند مذموم ہر محمود را
دریمِ اندیشہ اندازد ترا از عمل بیگانہ می سازد ترا
خستۂ ما از کلامش خستہ تر انجمن از دورِ جامش خستہ تر
جوے برقے نیست در نیسانِ او یک سرابِ رنگ و بو بستانِ او
حسنِ اورا با صداقت کار نیست (۲) در یمش جز گوہرِ تف دار نیست
خواب را خوشتر ز بیداری شمرد آتشِ ما از نفسہایش فسرد
قلبِ مسموم از سرودِ بلبلش خفتہ مارے زیرِ انبارِ گلش
از خُمِ و مینا و جامش الحذر
از مے آئینہ فامش الحذر
اے ز پا افتادۂ صہبائے او صبحِ تو از مشرقِ مینائے او

(۱) دایہ : خواہش آرزو ۱۲ ۔ (۲) تف دار : عیب دار ۱۲

اے دلت از نغمہ ہایش سرد جوش
زہرِ قاتل خوردۂ از راہِ گوش

اے دلیلِ انحطاط اندازِ تو
از نوا افتاد تارِ سازِ تو

آں چناں زار از تن آسانی شدی
در جہاں ننگِ مسلمانی شدی

از رگِ گل می تواں بستن ترا
از نسیمے می تواں خستن ترا

عشق رسوا گشتہ از فریادِ تو
زشت رو تمثالش از بہزادِ تو

زرد از آزارِ تو رُخسارِ او
سردیٔ تو بردہ سوز از نارِ او

خستہ جاں از خستہ جانیہائے تو
ناتواں از ناتوانیہائے تو

گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش
کلفتِ آہے متاعِ خانہ اش

سرخوش از دریوزۂ میخانہ ہا
جلوہ دزدِ روزنِ کاشانہ ہا

ناخوشے افسردۂ آزردۂ
از لگد کوبِ نگہبان مُردۂ

از غماں مانندِ نے کاہیدۂ
وز فلک صد شکوہ بر لب چیدۂ

لابہ و کیں جوہرِ آئینہ اش
ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش

پست بخت و زیر دست و دوں نہاد — ناسزا و نا اُمید و نامُراد

شیونش از جانِ تو سرمایہ بُرد — لطفِ خواب از دیدۂ ہمسایہ برد

وائے بر عشقے کہ نارِ او فسرد
در حرم زائید و در بتخانہ مُرد

اے میانِ کیسہ ات نقدِ سخن — بر عیارِ زندگی او را بزن

فکرِ روشن بیں عمل را رہبر است — چوں درخش برق پیش از تندر است

فکرِ صالح در ادب می بایدت — رجعتے سوئے عرب می بایدت

دل بہ سلمائے عرب باید سپرد (۱) — تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کُرد

از چمن زارِ عجم گل چیدۂ — نو بہارِ ہند و ایراں دیدۂ

اندکے از گرمئ صحرا بخور — بادۂ دیرینہ از خرما بخور

سر یکے اندر برِ گرمش بدہ — تن دمے با صرصرِ گرمش بدہ

---

(۱) سلمٰے ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرع میں شیخ حسام الحق ضیاء الدین رح کے مقولہ اُمسیتُ کُردیاً۔ اُصبحتُ عربیاً کی طرف اشارہ ہے۔

مدّتے غلطیدۂ اندر حریر (۱) خو بہ کرپاسِ درشتے ہم بگیر
قرنہا بر لالہ پا کوبیدۂ عارض از شبنم چو گل شوئیدۂ
خویش را بر ریگِ سوزاں ہم بزن غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن
مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا در چمن زاراں نشیمن تا کجا
اے ہما از یمنِ دامت ارجمند آشیانے ساز بر کوہِ بلند
آشیانے برق و تندر در برے (۲) از کنامِ جرّہ بازاں برترے
تا شوی در خوردِ پیکارِ حیات
جسم و جانت سوزد از نارِ حیات

(۱) ایک قسم کا سخت کپڑا۔۱۲۔ (۲) کنام: باز کے رہنے کی جگہ۔

در بیان این کہ تربیتِ خودی را سہ مراحل است مرحلۂ اول را اطاعت و مرحلۂ دوم را ضبطِ نفس و مرحلۂ سوم را نیابتِ الٰہی نامیدہ اند

مرحلۂ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است صبر و استقلال کارِ اشتر است

گامِ او در راہ کم غوغاستے (۱) کاروان را زورقِ صحراستے

(۱) زورق۔ کشتی۔

نقشِ پایش قسمتِ ہر بیشۂ   کم خور و کم خواب و محنت پیشۂ

مست زیرِ بارِ محمل می رود   پاے کوباں سوے منزل می رود

سرخود از کیفیتِ رفتارِ خویش   در سفر صابر تر از اسوارِ خویش

تو ہم از بارِ فرائض سر متاب   (۱)   برخوری از عندہٗ حسن المآب

در اطاعت کوش اے غفلت شعار   (۲)   می شود از جبر پیدا اختیار

ناکس از فرماں پذیری کس شود   (۳)   آتش ار باشد ز طغیاں خس شود

ہر کہ تسخیرِ مہ و پرویں کند   خویش را زنجیریِ آئیں کند

باد را زنداں گلِ خوشبو کند   قید بو را نافۂ آہو کند

می زند اختر سوے منزل قدم   پیشِ آئینے سرِ تسلیم خم

سبزہ بر دینِ نمو روئیدہ است   پائمال از ترکِ آں گردیدہ است

---

(۱) تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف ۱۲۔ (۲) اس شعر میں الٰہیات اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے کہ اعلیٰ اور سچی حریت اطاعت یعنے پابندیٔ فرائض سے پیدا ہوتی ہے۔۱۲ (۳) طغیاں: سرکشی۔ حد سے گذر جانا۔۱۲

لالہ پیہم سوختن قانونِ او
بر جهد اندر رگِ او خونِ او

قطرہ ہا دریاست از آئینِ وصل
ذرہ ہا صحراست از آئینِ وصل

باطنِ ہر شے ز آئینے قوی
تو چرا غافل زاین ساماں روی

باز اے آزادِ دستورِ قدیم
زینتِ پا کن ہماں زنجیرِ سیم

شکوہ سنجِ سختیٔ آئیں مشو
از حدودِ مصطفےٰ بیروں مرو

مرحلۂ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است
خود پرست و خود سوار و خود سر است

مرد شو آور زمامِ او بکف
تا شوی گوہر اگر باشی خزف

ہر کہ بر خود نیست فرمانش رواں
می شود فرماں پذیر از دیگراں

طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند
با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جاں — خوفِ آلامِ زمین و آسماں

حُبِّ مال و دولت و حُبِّ وطن — حُبِّ خویش و اقربا و حُبِّ زن

امتزاجِ ماء و طیں تن پرور است — کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست — ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست

ہر کہ حق باشد چو جاں اندر تنش — خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینۂ او راہ نیست — خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

ہر کہ در اقلیمِ لا آباد شد — فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ما سوائے قطعِ نظر (۱) — می نہد ساطور بر حلقِ پسر

با یکی مثلِ ہجومِ لشکر است — جاں بچشمِ او ز باد ارزاں تر است

لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز — قلبِ مسلم را حجِ اصغر نماز

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است (۲) — قاتلِ فحشا و بغی و منکر است

(۱) ساطور: چھری۔ حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔ ۱۲

(۲) اِنَّ الصَّلٰوۃَ تَنْھٰی عَنِ الْفَحْشَاءِ الخ (آیہ شریف)۔

روزہ بر جوع و عطش شبخوں زند (۱) خیبرِ تن پروری را بشکند
مومناں را فطرت افروز است حج ہجرت آموز و وطن سوز است حج
طاعتے سرمایۂ جمعیتے ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے
حُبِّ دولت را فنا سازد زکوٰۃ ہم مساوات آشنا سازد زکوٰۃ
دل ز حَتّٰی تُنْفِقُوْا محکم کند (۲) زر فزاید الفتِ زر کم کند
ایں ہمہ اسبابِ استحکامِ تست پختۂ محکم اگر اسلامِ تست

اہلِ قوت شو ز وردِ یا قوی
تا سوارِ اشترِ خاکی شوی

مرحلۂ سوم نیابتِ الٰہی

گر شتربانی جہانبانی کنی زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی

(۱) جوع و عطش، بھوک اور پیاس ۱۲- (۲) لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوْا (آیہ شریفہ)

تا جهان باشد جهان آرا شوی (۱) تاجدارِ ملکِ لایبلیٰ شوی
نائبِ حق در جهان بودن خوش است بر عناصر حکمران بودن خوش است
نائبِ حق همچو جانِ عالم است هستیِ او ظلِ اسمِ اعظم است
از رموزِ جزو و کل آگه بود در جهان قائم بامر اللّٰہ بود
خیمه چون در وسعتِ عالم زند این بساطِ کهنه را برهم زند
فطرتش معمور و می خواهد نمود عالمے دیگر بیارد در وجود
صد جهان مثلِ جهانِ جزو و کل روید از کشتِ خیالِ او چو گل
پخته سازد فطرتِ هر خام را از حرم بیرون کند اصنام را
نغمه زا تارِ دل از مضرابِ او بهرِ حق بیداریِ او خوابِ او
شیب را آموزد آهنگِ شباب (۲) می دهد هر چیز را رنگِ شباب
نوعِ انسان را بشیر و هم نذیر هم سپاهی هم سپهگر هم امیر

(۱) ملک لایبلیٰ یعنی وہ ملک جو زمانے کے دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے ۱۲۔ (۲) شیب۔ بڑھاپا۔ ۱۲

مدعاے عَلَّمَ الاسما ستے (۱) سرِّ سُبحانَ الّذی اسرا ستے
از عصا دستِ سفیدش محکم است (۲) قدرتِ کامل بعلمش توام است
چوں عنا گیرد بدست آں شہسوار تیز تر گرددو سمندِ روزگار
خشک سازد ہیبتِ او نیل را (۳) می برد از مصر اسرائیل را
از قُمِ او خیزد اندر گورِ تن مردہ جانہا چوں صنوبر در چمن
ذاتِ او توجیہِ ذاتِ عالم است از جلالِ او نجاتِ عالم است
ذرّہ خورشید آشنا از سایہ اش قیمتِ ہستی گراں از مایہ اش
زندگی بخشد ز اعجازِ عمل می کند تجدیدِ اندازِ عمل
جلوہ ہا خیزد ز نقشِ پاے او صد کلیم آوارۂ سیناے او
زندگی را می کند تفسیرِ نَو می دہد ایں خواب را تعبیرِ نَو
ہستیِ مکنونِ او رازِ حیات نغمۂ نشنیدۂ سازِ حیات

(۱) تلمیح ہے آیاتِ قرآنی کی طرف ۱۲۔ (۲) دستِ سفید۔ حضرت موسیٰؑ کا روشن ہاتھ ۱۲۔
(۳) اس شعر میں حضرت موسےٰؑ کے قصّے کی طرف تلمیح ہے ۱۲

طبعِ مضموں بندِ فطرت خوں شود — تا دو بیتِ ذاتِ او موزوں شود

مشتِ خاکِ ما بسرِ گردوں رسید — زیں غبار آں شہسوار آید پدید

خفتہ در خاکسترِ امروزِ ما — شعلۂ فردائے عالم سوزِ ما

غنچۂ ما گلستاں در دامن است — چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است

اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا (۱) — اے فروغِ دیدۂ امکاں بیا

رونقِ ہنگامۂ ایجاد شو — در سوادِ دیدہ ہا آباد شو

شورشِ اقوام را خاموش کن — نغمۂ خود را بہشتِ گوش کن

خیز و قانونِ اخوت ساز دہ — جامِ صہبائے محبت باز دہ

باز در عالم بیار ایامِ صلح — جنگجویاں را بدہ پیغامِ صلح

نوعِ انساں مزرع و تو حاصلی — کاروانِ زندگی را منزلی

ریخت از جورِ خزاں برگِ شجر — چوں بہاراں بر ریاضِ ما گذر

سجدہ ہائے طفلک و برنا و پیر — از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

از وجودِ تو سرافرازیم ما
پس بہ سوزِ ایں جہاں سوزیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰ رضہ

مُسلمِ اوّل شہِ مرداں علیؓ
عشق را سرمایۂ ایماں علیؓ

از ولائے دودمانش زندہ ام
در جہاں مثلِ گہر تابندہ ام

نرگسم وارفتۂ نظّارہ ام
در خیابانش چو بو آوارہ ام

زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست
مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست

خاکم و از مہرِ او آئینہ ام
می تواں دیدن نوا در سینہ ام

از رُخِ او فالِ پیغمبرؐ گرفت
ملّتِ حق از شکوہش فر گرفت

قوّتِ دینِ مبیں فرمودہ اش
کائنات آئیں پذیر از دودہ اش

مُرسلِ حق کرد نامش بوتراب — حق یدالله خواند در اُمّ الکتاب

هر که دانائے رموزِ زندگیست — سِرّ اسمائے علیؓ داند که چیست

خاکِ تاریکے که نامِ او تن است — عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردوں رس زمیں پیما ازو — چشم کور و گوش ناشنوا ازو

از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست — رہرواں را دل بریں رہزن شکست

شیرِ حق ایں خاک را تسخیر کرد — ایں گِلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است — بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مردِ کشور گیر از کرّاری است — گوہرش را آبرو خودداری است

هر که در آفاق گردد بوتراب — (۱) باز گرداند ز مغرب آفتاب

هر که زیں بر مرکبِ تن تنگ بست — چوں نگیں بر خاتمِ دولت نشست

زیرِ پاش اینجا شکوهِ خیبر است — دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است

از خود آگاهی یداللّهی کند — از یداللّهی شهنشاهی کند

(۱) معجزهٔ رجعتِ خورشید

ذاتِ او دروازۂ شہرِ علوم زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمران باید شدن بر خاکِ خویش تا مے روشن خوری از تاکِ خویش

خاک گشتن مذہبِ پروانگی است (۱) خاک را ابُ شو که این مردانگی است

سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

از گِلِ خود آدمے تعمیر کن آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی نہ دیوار و درے خشت از خاکِ تو بندد دیگرے

اے ز جورِ چرخِ ناہنجار تنگ جامِ تو فریادیِ بیدادِ سنگ

نالہ و فریاد و ماتم تا کجا سینہ کوبیہائے پیہم تا کجا

در عمل پوشیدہ مضمونِ حیات لذتِ تخلیق قانونِ حیات

خیز و خلاقِ جہانِ تازہ شو شعلہ در برکن خلیل آوازہ شو

با جہانِ نامساعد ساختن ہست در میداں سپر انداختن

(۱) حضرت علی مرتضےٰؓ کی کنیت (ابو تراب یعنے مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے۔ ۱۲

مردِ خود دارے کہ باشد پختہ کار — با مزاجِ او بسازد روزگار
گر نہ سازد با مزاجِ او جہاں — می شود جنگ آزما با آسماں
بر کند بنیادِ موجودات را — می دہد ترکیبِ نو ذرّات را
گردشِ ایّام را برہم زند — چرخِ نیلی فام را برہم زند
می کند از قوّتِ خود آشکار — روزگارِ نو کہ باشد سازگار
در جہاں نتواں اگر مردانہ زیست — ہمچو مرداں جاں سپردن زندگیست
آزماید صاحبِ قلبِ سلیم — زورِ خود را از مہمّاتِ عظیم
عشق با دشوار ورزیدن خوش است — چوں خلیلؑ از شعلہ گل چیدن خوش است
ممکناتِ قوّتِ مردانِ کار — گردد از مشکل پسندی آشکار
حربۂ دوں ہمتاں کین است و بس — زندگی را ایں یک آئین است و بس
زندگانی قوّت پیدا استے — ق — اصلِ او از ذوقِ استیلا استے
عفوِ بیجا سردیِ خونِ حیات — سکتۂ در بیتِ موزونِ حیات

هر که در قعرِ مذلّت مانده است
ناتوانی را قناعت خوانده است

ناتوانی زندگی را رهزن است
بطنش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرونِ او تهی است
شیرش از بهرِ ذمائم فربهی است

هوشیار! اے صاحبِ عقلِ سلیم
در کمینها می نشیند این غنیم

گر خردمندی فریبِ او مخور (۱)
مثلِ حربا هر زمان رنگش دگر

شکلِ او اہلِ نظر نشناختند
پرده ها بر روئے او انداختند

گاه او را رحم و نرمی پرده دار
گاه می پوشد ردائے انکسار

گاه او مستور در مجبوری است
گاه پنهاں در تهِ معذوری است

چهره در شکلِ تن آسانی نمود
دل ز دستِ صاحبِ قوّت ربود

با توانائی صداقت توام است
گر خود آگاهی همیں جامِ جم است

زندگی کشت است و حاصل قوّت است
شرحِ رمزِ حق و باطل قوّت است

(۱) حربا: ایک قسم کا جانور جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے ۱۲-

مُدعی گر مایہ دار از قوّت است
دعویٔ او بے نیاز از حجّت است

باطل از قوت پذیرد شانِ حق
خویش را حق داند از بطلانِ حق

از کنِ او زہر کوثر می شود
خیر را گوید شرے شر می شود

اے ز آدابِ امانت بے خبر
از دو عالم خویش را بہتر شمر

از رموزِ زندگی آگاہ شو
ظالم و جاہل ز غیر اللہ شو

چشم و گوش و لب کشا اے ہوشمند
گر نہ بینی راہِ حق بر من بخند

حکایتِ نوجوانے از مرو کہ پیشِ حضرت سیدِ مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستمِ اعدا فریاد کرد

سیدِ ہجویرؒ مخدومِ اُمم
مرقدِ او پیرِ سنجرؒ را حرم (۱)

(۱) پیر سنجر۔ خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویریؒ کے مزار پر تشریف لاتے تھے ۱۲۔

بندہاے کوہسار آساں گسیخت   در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

عہدِ فاروقؓ از جمالش تازہ شد   حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزّتِ اُمّ الکتاب   از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت   صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشق و ہم قاصدِ طیّارِ عشق   از جبینش آشکار اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم   گلشنے در غنچہ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو   واردِ لاہور شد از شہرِ مرو

رفت پیشِ سیّدِ والا جناب   تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعدا استم   در میانِ سنگہا مینا استم

با من آموز اے شہِ گردوں مکاں   زندگی کردن میانِ دشمناں

پیرِ دانائے کہ در ذاتش جمال   بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نامحرم از رازِ حیات   غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشۂ اغیار شو — قوتِ خوابیدۂ بیدار شو
سنگ چوں بر خود گمانِ شیشہ کرد — شیشہ گردید و شکستن پیشہ کرد
ناتواں خود را اگر رہرو شمرد — نقدِ جانِ خویش با رہزن سپرد
تا کجا خود را شماری ماء و طین (۱) — از گلِ خود شعلۂ طور آفریں
با عزیزاں سر گراں بودن چرا — شکوہ سنجِ دشمناں بودن چرا
راست میگویم عدو ہم یارِ تست — ہستیٔ او رونقِ بازارِ تست
ہر کہ دانائے مقاماتِ خودی است — فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است
کشتِ انساں را عدو باشد سحاب — ممکناتش را برانگیزد ز خواب
سنگِ رہ آب است اگر ہمت قوی است — سیل را پست و بلندِ جادہ چیست
سنگِ رہ گردد فسانِ تیغِ عزم — قطعِ منزل امتحانِ تیغِ عزم
مثلِ حیواں خوردن آسودن چہ سود — گر بخود محکم نۂ بودن چہ سود
خویش را چوں از خودی محکم کنی — تو اگر خواہی جہاں برہم کنی

گر فنا خواهی ز خود آزاد شو — گر بقا خواهی بخود آباد شو

چیست مُردن از خودی غافل شدن — تو چه پنداری فراقِ جان و تن؟

در خودی کن صورتِ یوسف مقام — از اسیری تا شهنشاهی خرام

از خودی اندیش و مردِ کار شو — مردِ حق شو حاملِ اسرار شو

شرحِ راز از داستانها می‌کنم — غنچه از زورِ نفس وا می‌کنم

"خوشتر آن باشد که سِرّ دلبران
گفته آید در حدیثِ دیگران"

حکایت طائرے که از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود — در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

ریزهٔ الماس در گلزار دید — تشنگی نظارهٔ آب آفرید

از فریبِ ریزۂ خورشید تاب — مرغِ ناداں سنگ را پنداشت آب
مایہ اندوزِ نم از گوہر نشد — زد بر و منقار و کامش تر نشد
گفت الماس اے گرفتارِ ہوس! — تیز بر من کردہ منقارِ ہوس
قطرۂ آبے نیم ساقی نیم — من برائے دیگراں باقی نیم
قصدِ آزارم کنی دیوانۂ — از حیاتِ خود نما بیگانۂ
آبِ من منقارِ مرغاں بشکند — آدمی را گوہرِ جاں بشکند
طائر از الماس کامِ دل نیافت — روئے خویش از ریزۂ تابندہ تافت
حسرت اندر سینہ اش آباد گشت — در گلوے او نوا فریاد گشت
قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گلے — تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے
تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب — لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب
کوکبِ رم خوئے گردوں زادۂ — یکدم از ذوقِ نمود استادۂ
صد فریب از غنچہ و گل خوردۂ — بہرۂ از زندگی نا بُردۂ

مثلِ اشکِ عاشقِ دلدادۂ
زیبِ مژگانے چکید آمادۂ

مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید
در دہانش قطرۂ شبنم چکید

اے کہ می خواہی ز دشمن جاں بری
از تو پرسم قطرۂ یا گوہری؟

چوں ز سوزِ تشنگی طائر گداخت
از حیاتِ دیگرے سرمایہ ساخت

قطرہ سخت اندام و گوہر خو نبود
ریزۂ الماس بود و او نبود

غافل از حفظ خودی یک دم مشو
ریزۂ الماس شو شبنم مشو

پختہ فطرت صورتِ کہسار باش
حاملِ صد ابرِ دریا بار باش

خویش را دریاب از ایجابِ خویش
سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمۂ پیدا کن از تارِ خودی
آشکارا ساز اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم درے — با تو میگویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال — اے امینِ جلوہ ہاے لازوال

ہمدمیم و ہست و بودِ ما یکیست — در جہاں اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکاں میرم ز دردِ ناکسی — تو سرِ تاجِ شہنشاہاں رسی

قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک — از جمالِ تو دلِ آئینہ چاک

روشن از تاریکیِ من مجمر است — پس کمالِ جوہرم خاکستر است

پشتِ پا ہر کس مرا بر سر زند — بر متاعِ ہستیم اخگر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست — برگ و سازِ ہستیم دانی کہ چیست؟

موجۂ دودے بہم پیوستۂ — مایہ دارِ یک شرارِ جستۂ

مثلِ انجم روے تو ہم خوے تو — جلوہ ہا خیزد ز ہر پہلوے تو

گاه نورِ دیدهٔ قیصر شوی　　گاه زیبِ دستهٔ خنجر شوی
گفت الماس اے رفیقِ نکته بین!　　تیره خاک از پختگی گردد نگین
تا به پیرامونِ خود در جنگ شد　　پخته از پیکار مثلِ سنگ شد
پیکرم از پختگی ذوالنور شد　　سینه ام از جلوه ها معمور شد
خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش　　سوختی از نرمیٔ اندامِ خویش
فارغ از خوف و غم و وسواس باش　　پخته مثلِ سنگ شو الماس باش
می شود از وے دو عالم مستنیر　　هر که باشد سخت کوش و سخت گیر
مشتِ خاکے اصلِ سنگِ اسود است　　کو سر از جیبِ حرم بیرون زد است
رتبه اش از طور بالاتر شد است　　بوسه گاهِ اسود و احمر شد است

در صلابت آبروئے زندگی است
ناتوانی ناکسی ناپختگی است

حکایت شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ در معنی ایں کہ تسلسلِ حیاتِ ملیہ از محکم گرفتن روایاتِ مخصوصۂ ملیہ می باشد

در بنارس برہمنے محترم | سر فرو اندر یمِ بود و عدم (۱)

بہرۂ وافر ز حکمت داشتے | با خدا جویاں ارادت داشتے

ذہنِ او گیرا و ندرت کوش بود | با ثریا عقلِ او ہمدوش بود

آشیانش صورتِ عنقا بلند | مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند

مدتے مینائے او در خوں نشست | ساقیِ حکمت بجامش مے نہ بست

در ریاضِ علم و دانش دام چید | چشمِ دامش طائرِ معنی ندید

(۱) [illegible] ۱۲

ناخنِ فکرش بخوں آلودہ ماند   عقدۂ بود و عدم نکشودہ ماند

آہ بر لب شاہدِ حرمانِ او   چہرۂ غمازِ دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزدِ شیخِ کاملے   آنکہ اندر سینہ پرورد ے دلے

گوش بر گفتارِ آں فرزانہ داد   بر لبِ خود مہرِ خاموشی نہاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند   اندکے عہدِ وفا با خاک بند

تا شدی آوارۂ صحرا و دشت   فکرِ بیباکِ تو از گردوں گذشت

با زمیں در ساز اے گردوں نورد   در تلاشِ گوہرِ انجم مگرد

من نگویم از بتاں بیزار شو   کافری شائستۂ زنّار شو

اے امانت دارِ تہذیبِ کہن   پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیّت حیاتِ ملّت است   کفر ہم سرمایۂ جمعیت است

تو کہ ہم در کافری کامل نۂ   در خورِ طوفِ حریمِ دل نۂ

ماندہ ایم از جادۂ تسلیم دور   تو ز آذر من ز ابراہیم دور

قیسِ ما سودائیِ محمل نشد   در جنونِ عاشقی کامل نشد

مرد چوں شمعِ خودی اندر وجود
از خیالِ آسماں پیما چہ سود

آب زد در دامنِ کہسار چنگ   گفت روزے با ہمالہ رودِ گنگ

اے ز صبحِ آفرینش یخ بدوش   پیکرت از رودہا زنّار پوش

حق ترا با آسماں ہمراز ساخت   پات محرومِ خرامِ ناز ساخت

طاقتِ رفتار از پایت ربود   ایں وقار و رفعت و تمکیں چہ سود

زندگانی از خرامِ پیہم است   برگ و سازِ ہستیِ موج از رم است

کوہ چوں ایں طعنہ از دریا شنید   ہم چو بحرِ آتش از کیں بر دمید

گفت اے پہنائے تو آئینہ ام   چوں تو صد دریا درونِ سینہ ام

ایں خرامِ ناز سامانِ فناست   ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست

از مقامِ خود نداری آگہی   بر زیانِ خویشتن نازی ابلہی!

اے زبطنِ چرخِ گرداں زادۂ (۱) از تو بہتر ساحلِ افتادۂ
ہستیٔ خود نذرِ قلزم ساختی پیشِ رہزن نقدِ جاں انداختی
ہمچو گل در گلستاں خود دار شو (۲) بہرِ نشرِ بوپئے گلچیں مرو
زندگی برجائے خود بالیدن است (صائب) از خیابانِ خودی گل چیدن است
قرنہا بگذشت و من پا در گلم تو گماں داری کہ دور از منزلم
ہستیم بالید و تا گردوں رسید زیرِ دامانم ثریّا آرمید
ہستیٔ تو بے نشاں در قلزم است (۳) ذرۂ من سجدہ گاہِ انجم است
چشمِ من بینائے اسرارِ فلک (ذرہ : جگنو ۱۲) آشنا گوشم ز پروازِ ملک
تا ز سوزِ سعیِ پیہم سوختم لعل والماس و گہر اندوختم
"در درونم سنگ و اندر سنگ نار (۴) آب را بر نارِ من نبود گذار"
قطرۂ؟ خود را بپائے خود مریز (مولانا روم بہ تغیر الفاظ ۱۲) در تلاطم کوش و با قلزم ستیز
آبِ گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو

(۱) ہنود کا عقیدہ ہے کہ رودِ گنگا کا سرچشمہ آسمان پر ہے ۱۲

یا خود افزا شو سُبک رفتار شو　　ابرِ برق انداز و دریا بار شو

از تو قلزم گدیۂ طوفاں کند　　شکوہ ہا از تنگیِ داماں کند

کمتر از موجے شمارد خویش را

پیشِ پائے تو گذارد خویش را

در بیان ایں کہ مقصدِ حیاتِ مسلم اعلائے کلمۃ اللہ است و جہاد اگر محرّکِ او جوعُ الارض[1] باشد در مذہبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ رنگ دہ (۲)　　عشق را ناموس و نام و ننگ دہ

(۱) جُوعُ الارض: تسخیرِ ممالک ۱۲ (۲) صبغۃ اللہ تلمیح ہے آیہ شریفہ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰہِ صِبْغَۃً کی طرف ۱۲

طبعِ مسلم از محبت قاہر است ‖ مسلم ار عاشق نباشد کافر است (۱)

تابعِ حق دیدنش نادیدنش ‖ خوردنش نوشیدنش خوابیدنش

در رضایش مرضیِ حق گم شود ‖ "این سخن کے باورِ مردم شود"

خیمہ در میدانِ اِلَّا اللہ زدست ‖ در جہاں شاہد علی الناس آمدست

شاہدِ حالش نبیِ انس و جاں ‖ شاہدے صادق ترینِ شاہداں

قال را بگذار و بابِ حال زن ‖ نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن

در قبائے خسروی درویش زی ‖ دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قربِ حق از ہر عمل مقصود دار ‖ تا ز تو گردد جلالش آشکار

صلح شر گردد چو مقصود است غیر ‖ گر خدا باشد غرض جنگ است خیر

گر نہ گردد حق ز تیغِ ما بلند ‖ جنگ باشد قوم را نا ارجمند

حضرتِ شیخِ میانمیرؒ ولی ‖ ہر خفی از نورِ جانِ او جلی

بر طریقِ مصطفٰےؐ محکم پئے ‖ نغمہٴ عشق و محبت را نئے

(۱) تغیرِ قافیہ

تربتش ایمانِ خاکِ شہرِ ما — مشعلِ نورِ ہدایت بہرِ ما

بر درِ او جبہ فرسا آسماں — از مریدانش شہِ ہندوستاں

شاہ تخمِ حرص در دل کاشتے — قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے

از ہوس آتش بجاں افروختے — تیغ را ہَلْ مِنْ مَزِیْد آموختے

در دکن ہنگامہ ہا بسیار بود — لشکرش در عرصۂ پیکار بود

رفت پیشِ شیخِ گردوں پایۂ — تا بگیرد از دعا سرمایۂ

مسلم از دُنیا سوے حق رم کند — از دعا تدبیر را محکم کند

شیخ از گفتارِ شہ خاموش ماند — بزمِ درویشاں سراپا گوش ماند

تا مریدے سکّۂ سیمیں بدست — لب کشود و مُہرِ خاموشی شکست

گفت ایں نذرِ حقیر از من پذیر — اے زحق آوارگاں را دستگیر

غوطہ ہا زد در خوے محنت تنم (۱) — تا گرہ زد درہمے را دامنم

(۱) خوے (تلفظ خَے) پسینہ ۱۲

گفت شیخ این زر حقِ سلطانِ ماست | آنکه در پیراهنِ شاهی گداست
حکمرانِ مهر و ماه و انجم است | شاہِ ما مفلس ترینِ مردم است
دیده بر خوانِ اجانب دوخت است | آتشِ جوعش جهانے سوخت است
قحط و طاعون تابعِ شمشیرِ او | عالمے ویرانه از تعمیرِ او
خلق در فریاد از ناداریش | از تہیدستی ضعیف آزاریش
سطوتش اہلِ جہاں را دشمن است | نوعِ انساں کارواں او رہزن است
از خیالِ خود فریب و فکرِ خام | می کند تاراج را تسخیر نام
عسکرِ شاہی و افواجِ غنیم | ہر دو از شمشیرِ جوعِ او دونیم
آتشِ جانِ گدا جوعِ گداست | جوعِ سلطاں ملک و ملت را فناست

ہر که خنجر بہرِ غیر اللہ کشید
تیغِ او در سینهٔ او آرمید

(۱) جوع - بھوک ۱۲

اندرزِ میر نجات نقشبند المعروف بہ بابائے صحرائی که برائے مسلمانانِ ہندوستان رقم فرمودہ است

اے کہ مثلِ گُل ز گِل بالیدۂ
تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ

از خودی مگذر بقا انجام باش
قطرۂ می باش و بحر آشام باش

تو کہ از نورِ خودی تابندۂ
گر خودی محکم کنی پایندۂ

سود در جیبِ ہمیں سودا ستے
خواجگی از حفظِ ایں کالا ستے

ہستی و از نیستی ترسیدۂ
اے سرت گردم غلط فہمیدۂ

چوں خبر دارم ز سازِ زندگی
با تو گویم چیست رازِ زندگی

غوطہ در خود صورتِ گوہر زدن
پس ز خلوت گاہِ خود سر بر زدن

(۱) اندرز: نصیحت ۱۲

زیرِ خاکستر شرار اندوختن — شعله گردیدن نظرها سوختن
خانه سوزِ محنتِ چل ساله شو — طوفِ خود کن شعلهٔ جوّاله شو
زندگی از طوفِ دیگر رستن است — خویش را بیت الحرم دانستن است
پر زن و از جذبِ خاک آزاد باش — همچو طائر ایمن از افتاد باش
تو اگر طائر نه‌ای اے هوشمند — بر سرِ غارِ آشیانِ خود مبند
اے که باشی در پےِ کسبِ علوم — با تو میگویم پیامِ پیرِ روم
"علم را بر تن زنی مارے بود — علم را بر دل زنی یارے بود"
آگهی از قصهٔ آخوند روم (۱) — آنکه داد اندر حلب درسِ علوم
پائے در زنجیرِ توجیهاتِ عقل — کشتیش طوفانیِ "ظلماتِ" عقل
موسیِ بیگانهٔ سینائے عشق — بیخبر از عشق و از سودائے عشق
از تشکک گفت و از اشراق گفت (۲) — وز حِکَم صد گوهرِ تابنده سفت

(۱) یعنی مولانا جلال الدین رومی ۱۲

(۲) تشکک اشراق۔ قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول۔ موخر الذکر افلاطون کے فلسفے کا نتیجہ ہے مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے۔ جن کو سلطان صلاح الدینؒ نے علمائے وقت کے فتوے پر قتل کروا دیا تھا ۱۲

عقدہائے قولِ مشائیں کشود (۱) — نورِ فکرش ہر خفی را وا نمود
گرد و پیشش بود انبارِ کتب — بر لبِ او شرحِ اسرارِ کتب
پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال (۲) — جُست راہِ مکتبِ مُلّا جلال
گفت این غوغا و قیل و قال چیست — این قیاس و وہم و استدلال چیست
مولوی فرمود ناداں لب بہ بند — بر مقالاتِ خردمنداں مخند
پائے خویش از مکتبم بیروں گذار — قیل و قال است این ترا با وے چہ کار
قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است — شیشۂ ادراک را روشنگر است
سوزِ شمس از گفتۂ مُلّا فزود — آتشے از جانِ تبریزی کشود
بر زمیں برقِ نگاہِ او فتاد — خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد
آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت — دفترِ آں فلسفی را پاک سوخت
مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق — ناشناسِ نغمہائے سازِ عشق

(۱) مشائین: حکما کا وہ گروہ جو ارسطو کا تبع ہے ۱۲
(۲) کمال: حضرت شیخ کمال الدین جُنیدی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

گفت این آتش چساں افروختی — دفترِ اربابِ حکمت سوختی

گفت شیخ اے مسلمِ زنّار دار — ذوق و حال است این ترا با وے چہ کار

حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است — شعلۂ ما کیمیائے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ — (۱) از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ

آتشے افروز از خاشاکِ خویش — شعلۂ تعمیر کن از خاکِ خویش

علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است — معنیٔ اسلام ترکِ آفل است

چوں ز بندِ آفل ابراہیم رست
درمیانِ شعلہ ہا نیکو نشست

علمِ حق را در قفا انداختی — (۳) بہرِ نانے نقدِ دیں درباختی

گرم رو در جستجوے سرمۂ — واقف از چشمِ سیاہِ خود نۂ

---

(۱) تگرگ: اولہ

(۲) آفل: غروب ہونے والا، زوال پذیر۔ تلمیح آیہ شریفہ

(۳) در قفا انداختن: بے پروائی کرنا ۱۲

آبِ حیواں از دمِ خنجر طلب ‌‌ از دہانِ اژدہا کوثر طلب

سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ ‌‌ ق ‌‌ نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ

سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے ‌‌ کیفِ حق از جامِ ایں کافر مجوے

مدّتے محوِ تگ و دو بودہ ام ‌‌ رازدانِ دانشِ نو بودہ ام

باغباناں امتحانم کردہ اند ‌‌ محرمِ ایں گلستانم کردہ اند

گلستانے لالہ زارِ عبرتے ‌‌ چوں گُلِ کاغذ سرابِ نکہتے

تا ز بندِ ایں گلستاں رستہ ام ‌‌ آشیاں بر شاخِ طوبےٰ بستہ ام

دانشِ حاضر حجابِ اکبر است ‌‌ (۱) ‌‌ بُت پرست و بُت فروش و بُتگر است

پا بزندانِ مظاہر بستۂ ‌‌ از حدودِ حس بروں ناجستۂ

در صراطِ زندگی از پا فتاد ‌‌ بر گلوے خویشتن خنجر نہاد

آتشے دارد مثالِ لالہ سرد ‌‌ شعلۂ دارد مثالِ ژالہ سرد

فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند ‌‌ در جہانِ جستجو ناشاد ماند

(۱) دانشِ حاضر: موجودہ زمانے کے علوم و فنون ۱۲

عشق افلاطونِ علّت ہائے عقل بہ شود از نشترش سودائے عقل
جملہ عالم ساجد و مسجودِ عشق سومناتِ عقل را محمودِ عشق

ایں مَے دیرینہ در میناش نیست
شورِ یارب، قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی سروِ دیگر را بلند انداختی
مثلِ نے خود را از خود کردی تہی بر نوائے دیگراں دل می نہی
اے گدائے ریزہَ از خوانِ غیر جنسِ خود می جوئی از دکّانِ غیر
بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت
از سوادِ کعبہ چوں آہو رمید ناوکِ صیّاد پہلویش درید
شد پریشاں برگِ گل چوں بوئے خویش اے ز خود رم کردہ باز آ سوئے خویش
اے امینِ حکمتِ اُمّ الکتاب وحدتِ گم گشتہَ خود باز یاب
ما کہ دربانِ حصارِ ملّتیم کافر از ترکِ شعارِ ملّتیم

ساقیِ دیرینہ را ساغر شکست — بزمِ رندانِ حجازی بر شکست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما — خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتاں اسلام باخت — رشتۂ تسبیح از زنّار ساخت

پیرہا پیر از بیاضِ مو شدند (۱) — سخرۂ بہرِ کودکانِ کو شدند

دِل ز نقشِ لا اِلٰہ بیگانۂ — از صنم ہاے ہوس بتخانۂ

می شود ہر مو درازے خرقہ پوش — آہ ازیں سوداگرانِ دیں فروش

با مریداں روز و شب اندر سفر — از ضرورت ہاے ملّت بیخبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند — سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظاں ہم صوفیاں منصب پرست — اعتبارِ ملّتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت — مفتیِ دینِ مبیں فتوے فروخت

چیست یاراں بعد ازیں تدبیرِ ما

رُخ سوئے میخانہ دارد پیرِ ما

الوقتُ سیفٌ

سبز بادا خاکِ پاکِ شافعیؒ — عالمے سرخوش زتاکِ شافعیؒ
فکرِ او کوکب زگردوں چیدہ است — (۱) سیفِ برّاں وقت را نامیدہ است
من چہ گویم سرِّ ایں شمشیر چیست — آب او سرمایہ دار از زندگیست
صاحبش بالاتر از امید و بیم — دستِ او بیضا تر از دستِ کلیم
سنگ از یک ضربتِ او تر شود — بحر از محرومیِ نم بر شود
در کفِ موسےٰ ہمیں شمشیر بود — کارِ او بالاتر از تدبیر بود
سینۂ دریائے احمر چاک کرد — قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد
پنجۂ حیدرؓ کہ خیبر گیر بود — قوّتِ او از ہمیں شمشیر بود
گردشِ گردونِ گرداں دیدنی است — انقلابِ روز و شب فہمیدنی است

(۱) الوقتُ سیفٌ: مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا ۱۲

اے اسیرِ دوش و فردا در نگر　　در دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گِلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی　　وقت را مثلِ خطے پنداشتی

باز با پیمانۂ لیل و نہار　　فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

ساختی این رشته را زنّارِ دوش　　گشتۂ مثلِ بتاں باطل فروش

کیمیا بودی و مشتِ گل شدی　　سرِّ حق زائیدی و باطل شدی

مسلمی؟ آزادِ این زنّار باش　　شمعِ بزمِ ملت احرار باش

تو که از اصلِ زماں آگہ نۂ　　از حیاتِ جاوداں آگہ نۂ

تا کجا در روز و شب باشی اسیر　　(۱) رمزِ وقت از لِیْ مَعَ اللهِ یادگیر

این و آں پیداست از رفتارِ وقت　　زندگی سرّیست از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست　　وقت جاوید است و خور جاوید نیست

عیش و غم عاشور و ہم عید است وقت　　سرِّ تابِ ماہ و خورشید است وقت

(۱) لِیْ مَعَ اللهِ وقتٌ ۔ حدیث مشہور ۱۲

وقت را مثلِ مکاں گسترده‌ٔ
امتیازِ دوش و فردا کردهٔ

اے چو بُو رم کرده از بُستانِ خویش
ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید
از خیابانِ ضمیرِ ما دمید

زنده از عرفانِ اصلش زنده تر
هستی او از سحر تابنده تر

زندگی از دهر و دهر از زندگی است
لَا تَسُبُّوا الدَّهر فرمانِ نبیؐ است

نکته‌ٔ می گویمت روشن چو دُر
تا شناسی امتیازِ عبد و حُر

عبد گردد یاوه در لیل و نهار
در دلِ حُر یاوه گردد روزگار

عبد از ایّام می بافد کفن
روز و شب را می تند بر خویشتن

مردِ حُر خود را ز گِل بر می کند
خویش را بر روزگاراں می تند

عبد چوں طائر بدامِ صبح و شام
لذّتِ پرواز بر جانش حرام

لَا تَسُبُّوا الدَّهر: زمانے کو بُرا بھلا مت کہو۔

سینهٔ آزادهٔ چابک نفس   طائرِ ایّام را گردد قفس

عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است   وارداتِ جانِ او بی ندرت است

از گران‌خیزی مقامِ او همان   ناله‌های صبح و شامِ او همان

دمبدم نو آفرینی کارِ حُر   نغمهٔ پیهم تازه ریزد تارِ حُر

فطرتش زحمت‌کشِ تکرار نیست   جادهٔ او حلقهٔ پرکار نیست

عبد را ایّام زنجیر است و بس   بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس

همتِ حُر با قضا گردد مشیر   حادثات از دستِ او صورت پذیر

رفته و آینده در موجودِ او   دیرها آسوده اندر زودِ او

آمد از صوت و صدا پاک این سخن   در نمی آید به ادراک این سخن

گفتم و حرفم ز معنی شرمسار   شکوهٔ معنی که با حرفم چه کار

زنده معنی چون به حرف آمد بمرد   از نفس‌های تو نارِ او فسرد

نکتهٔ غیب و حضور اندر دل است   رمزِ ایّام و مرور اندر دل است

نغمۂ خاموش دارد سازِ وقت
غوطه در دل زن که بینی رازِ وقت

یاد ایامی که سیفِ روزگار با توانا دستیِ ما بود یار
تخمِ دین در کشتِ دلها کاشتیم پرده از رخسارِ حق برداشتیم
ناخنِ ما عقدۂ دُنیا کشُود بختِ این خاک از سجودِ ما کشاد
از خُمِ حق بادۂ گلگون زدیم بر کہن میخانه ها شبخون زدیم
اے مئے دیرینه در مینائے تو شیشه آب از گرمیِ صہبائے تو
از غرور و نخوت و کبر و منی طعنه بر ناداریِ ما میزنی
جامِ ما ہم زیبِ محفل بوده است سینۂ ما صاحبِ دل بوده است
عصرِ نو از جلوه ها آراسته از غبارِ پائے ما برخاسته
کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما حق پرستانِ جہاں ممنونِ ما
عالم از ما صاحبِ تکبیر شد از گِلِ ما کعبه ها تعمیر شد

حرفِ اِقْرَأْ حق بما تعلیم کرد (۱) رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد
گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگیں ما گدایاں را بچشمِ کم مبیں
در نگاہِ تو زیاں کاریم ما کہنہ پنداریم ما، خواریم ما
اعتبار از لاالٰہ داریم ما ہر دو عالم را نگہ داریم ما
از غمِ امروز و فردا رستہ ایم با کسے عہدِ محبت بستہ ایم
در دلِ حق سِرِّ مکنونیم ما وارثِ موسیٰ و ہارونیم ما
مہر و مہ روشن زتابِ ما ہنوز برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است
ہستیٔ مسلم ز آیاتِ حق است

(۱) اِقْرَأْ - تلمیح ہے آیہ شریفہ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ کی طرف ۱۲

دُعا

اے چو جاں اندر وجودِ عالمی　　جانِ ما باشی و از ما می رمی
نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات (۱)　　موت در راہِ تو محسودِ حیات
باز تسکینِ دلِ ناشاد شو　　باز اندر سینہ ہا آباد شو
باز از ما خواہ ننگ و نام را　　پختہ تر کن عاشقانِ خام را
از مقدر شکوہ ہا داریم ما　　نرخِ تو بالا و ناداریم ما
از تہیدستاں رُخِ زیبا مپوش　　عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزاں فروش
چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب دہ　　باز ما را فطرتِ سیماب دہ
آیتے بنما ز آیاتِ مبیں (۲)　　تا شود اعناقِ اعدا خاضعین

---

(۱) عود: ایک قسم کا ساز ۱۲

(۲) تلمیح ہے آیہ شریفہ ان نشا ننزل علیھم من السماء آیہ فظلت اعناقھم لھا خاضعین کی طرف ۱۲

کوہِ آتش خیز کن این کاہ را ‏ ‏ ‏ ز آتشِ ما سوز غیر اللہ را

رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد ‏ ‏ ‏ صد گرہ بر روے کارِ ما فتاد

ما پریشاں در جہاں چوں اختریم ‏ ‏ ‏ ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم

باز ایں اوراق را شیرازہ کن ‏ ‏ ‏ باز آئینِ محبت تازہ کن

باز ما را بر ہماں خدمت گمار ‏ ‏ ‏ کارِ خود با عاشقانِ خود سپار

رہرواں را منزلِ تسلیم بخش ‏ ‏ ‏ قوتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کن
آشنائے رمزِ الا اللہ کن

منکہ بہرِ دیگراں سوزم چو شمع ‏ ‏ ‏ بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع

یارب آں اشکے کہ باشد دلفروز ‏ ‏ ‏ بیقرار و مضطر و آرام سوز

کارمش در باغ و روید آتشے ‏ ‏ ‏ از قبائے لالہ شوید آتشے

دل بدوشش و دیدہ بر فرداستم ‏ ‏ ‏ درمیانِ انجمن تنہاستم

"ہر کسے از ظنِ خود شد یارِ من — از درونِ من نجست اسرارِ من"
در جہاں یارب ندیمِ من کجاست — نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست
ظالمم بر خود ستم ہا کردہ ام — شعلہء را در بغل پروردہ ام
شعلہء غارت گرِ سامانِ ہوش — آتشے افگندہ در دامانِ ہوش
عقل را دیوانگی آموختہ — علم را سامانِ ہستی سوختہ
آفتاب از سوزِ او گردوں مقام — برقہا اندر طوافِ او مدام
ہمچو شبنم دیدہء گریاں شدم — تا امینِ آتشِ پنہاں شدم
شمع را سوزِ عیاں آموختم — خود نہاں از چشمِ عالم سوختم
شعلہ ہا آخر ز ہر مویم دمید — از رگِ اندیشہ ام آتش چکید
عندلیبم از شرر ہا دانہ چید — نغمہء آتش مزاجے آفرید
سینہء عصرِ من از دل خالی است — می تپد مجنوں کہ محمل خالی است
شمع را تنہا تپیدن سہل نیست — آہ یک پروانہء من اہل نیست

انتظارِ غمگسارے تا کجا — جستجوے رازدارے تا کجا

اے ز رویت ماہ و انجم مستنیر — آتشِ خود را ز جانم بازگیر

این امانت بازگیر از سینہ ام — خارِ جوہر برکش از آئینہ ام

یا مرا یک ہمدمِ دیرینہ دہ — عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ

موج در بحر است ہم پہلوے موج — ہست با ہمدم تپیدن خوے موج

بر فلک کوکب ندیمِ کوکب است — ماہِ تاباں سر بزانوے شب است

روز پہلوے شبِ یلدا زند — خویش را امروز بر فردا زند

ہستیِ جوے بجوے گم شود — موجۂ بادے ببوے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص — میکند دیوانہ با دیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خود یکتاستی — عالمے از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحراستم — درمیانِ محفلے تنہاستم

خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے — از رموزِ فطرتِ من محرمے

همدمے دیوانۂ فرزانۂ   از خیالِ این و آن بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم ہوسے خویش   باز بینم در دلِ او روے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکریش

ہم صنم او را شوم ہم آذرش

تمّت

رموزِ بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب
زود تر واللہ اعلم بالصواب

(مولانا روم رح)

پیش کش بحضورِ ملّتِ اسلامیہ

منکر نتواں گشت اگر دم زنم از عشق
این نشّہ بمن نیست اگر با دگرے ہست
(عرفی)

اے ترا حق خاتمِ اقوام کرد
بر تو ہر آغاز را انجام کرد

اے مثالِ انبیا پاکانِ تو
ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو

اے نظر بر حُسن ترسا زادۂ
اے ز راہِ کعبہ دور افتادۂ

اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو
"اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"

ہمچو موج آتش تہِ پا میروی
"تو کجا بہرِ تماشا میروی"

رمزِ سوز آموز از پروانۂ
در شرر تعمیر کن کاشانۂ

طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش
تازہ کن با مصطفٰے پیمانِ خویش

خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت ‌ ‌ ‌ ‌ تا نقابِ روئے تو بالا گرفت

ہم نوا از جلوۂ اغیار گفت ‌ ‌ ‌ ‌ داستانِ گیسو و رخسار گفت

بر درِ ساقی جبیں فرسود او ‌ ‌ ‌ ‌ قصّہ مغ زادگاں پیمود او

من شہیدِ تیغِ ابروے توام ‌ ‌ ‌ ‌ خاکم و آسودۂ کوے توام

از ستایش گستری بالاترم ‌ ‌ ‌ ‌ پیشِ ہر دیواں فرو ناید سرم

از سخن آئینہ سازم کردہ اند ‌ ‌ ‌ ‌ وز سکندر بے نیازم کردہ اند

بارِ احساں بر نتابد گردنم ‌ ‌ ‌ ‌ در گلستاں غنچہ گردد دامنم

سخت کوشم مثلِ خنجر در جہاں ‌ ‌ ‌ ‌ آبِ خود می گیرم از سنگِ گراں

گرچہ بحرم موجِ من بیتاب نیست ‌ ‌ ‌ ‌ بر کفِ من کاسۂ گرداب نیست

پردۂ رنگم شمیمے نیستم ‌ ‌ ‌ ‌ صیدِ ہر موجِ نسیمے نیستم

در شرار آبادِ ہستی اخگرم ‌ ‌ ‌ ‌ خلعتے بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آوردہ است ‌ ‌ ‌ ‌ ہدیۂ سوز و گداز آوردہ است

زآسمانِ آبگوں یم می چکد — بر دلِ گرمم دمادم می چکد

من ز جو باریکتر می سازمش — تا به صحنِ گلشنت اندازمش

زانکه تو محبوبِ یارِ ماستی — همچو دل اندر کنارِ ماستی

عشق تا طرحِ فغاں در سینه ریخت — آتشِ او از دلم آئینه ریخت

مثلِ گل از هم شگافم سینه را — پیشِ تو آویزم ایں آئینه را

تا نگاهے افگنی بر روے خویش — می شوی زنجیریِ گیسوے خویش

باز خوانم قصّهٔ پارینه ات
تازه سازم داغہاے سینه ات

از پئے قومِ ز خود نامحرمے — خواستم از حق حیاتِ محکمے

در سکوتِ نیم شب نالاں بدم — عالم اندر خواب و من گریاں بدم

جانم از صبر و سکوں محروم بود — وردِ من یَا حَیُّ یَا قَیُّوْمُ بود

آرزوے داشتم خوں کردمش — تا ز راهِ دیده بیروں کردمش

سوختن چوں لالہ پیہم تا کجا		از سحر دریوزِ شبنم تا کجا
اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع		با شبِ یلدا در آویزم چو شمع
جلوہ را افزودم و خود کاستم		دیگراں را محفلے آراستم
یک نفس فرصت ز سوزِ سینہ نیست		ہفتہ ام شرمندۂ آدینہ نیست
جانم اندر پیکرِ فرسودۂ		جلوۂ آہے است گرد آلودۂ
چوں مرا صبحِ ازل حق آفرید		نالہ در ابریشمِ عودم تپید
نالۂ افشاگرِ اسرارِ عشق		خونبہاے حسرتِ گفتارِ عشق
فطرتِ آتش دہد خاشاک را		شوخیِ پروانہ بخشد خاک را
عشق را داغے مثالِ لالہ بس		در گریبانش گلِ یک نالہ بس
من ہمیں یک گل بدستارت زنم		محشرے بر خوابِ سرشارت زنم

تا ز خاکت لالہ زار آید پدید
از دمت بادِ بہار آید پدید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنیٰ ربطِ فرد و ملّت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است ‌‌ ‌ جوہرِ او را کمال از ملّت است
تا توانی با جماعت یار باش ‌ ‌ ‌ رونقِ ہنگامۂ احرار باش

حرزِ جاں کن گفتهٔ خیر البشرؐ
هست شیطاں از جماعت دورتر

فرد و قوم آئینهٔ یک دیگر اند
سلک و گوهر کهکشاں و اختر اند

فرد می گیرد ز ملّت احترام
ملّت از افراد می یابد نظام

فرد تا اندر جماعت گم شود
قطرهٔ وسعت طلب قلزم شود

مایه دارِ سیرتِ دیرینه او
رفته و آئنده را آئینه او

وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او
چوں ابد لاانتها اوقاتِ او

در دلش ذوقِ نوا از ملّت است
احتسابِ کارِ او از ملّت است

پیکرش از قوم و هم جانش ز قوم
ظاهرش از قوم و پنهانش ز قوم

در زبانِ قوم گویا می شود
بر رهِ اسلاف پویا می شود

پخته تر از گرمیٔ صحبت شود
تا بمعنی فرد هم ملّت شود

وحدتِ او مستقیم از کثرت است
کثرت اندر وحدتِ او وحدت است

لفظ چوں از بیتِ خود بیروں نشست
گوهرِ مضموں بجیبِ خود شکست

برگِ سبزے کز نہالِ خویش ریخت
از بہاراں تارِ امیدش گسیخت

ہر کہ آب از زمزمِ ملّت نخورد
شعلہ ہاے نغمہ در عودش فسرد

فردِ تنہا از مقاصد غافل است
قوتش آشفتگی را مائل است

قوم با ضبط آشنا گرداندش
نرم رو مثلِ صبا گرداندش

پا بہ گِل مانندِ شمشادش کند
دست و پا بندد کہ آزادش کند

چوں اسیرِ حلقۂ آئیں شود
آہوے رم خوے او مشکیں شود

تو خودی از بیخودی نشناختی
خویش را اندر گماں انداختی

جوہرِ نوریست اندر خاکِ تو
یک شعاعش جلوۂ ادراکِ تو

عیشت از عیشش غمِ تو از غمش
زندۂ از انقلابِ ہر دمش

واحدست و بر نمی تابد دوئی
من ز تابِ او من استم تو توئی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز
نازہا می پرورد اندر نیاز

آتشے از سوزِ او گردد بلند — ایں شرر بر شعله اندازد کمند

فطرتش آزاد و هم زنجیری است — جزوِ او را قوّتِ کل گیری است

خوگرِ پیکارِ پیهم دیدمش — هم خودی هم زندگی نامیدمش

چوں ز خلوت خویش را بیروں دهد — پائے در هنگامهٔ جلوت نهد

نقش گیر اندر دلش "او" می شود — "من" ز هم می ریزد و "تو" می شود

جبر قطعِ اختیارش می کند — از محبّت مایه دارش می کند

ناز تا ناز است کم خیزد نیاز — نازها سازد بهم خیزد نیاز

در جماعت خود شکن گردد خودی — تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکته ها چوں تیغِ پولاد است تیز
گر نمی فهمی ز پیشِ ما گریز"

در معنی این که ملّت از اختلاطِ افراد پیدا می شود و تکمیلِ تربیتِ او از نبوّت است

از چه رو بربسته ربطِ مردم است — رشتهٔ این داستان سر در گم است
در جماعت فرد را بینیم ما — از چمن او را چو گل چینیم ما
فطرتش وارفتهٔ یکتائی است — حفظِ او از انجمن آرائی است
سوزدش در شاهراهِ زندگی (۱) — آتشِ آوردگاهِ زندگی
مردمان خوگر بیک دیگر شوند — سفته در یک رشته چون گوهر شوند
در نبردِ زندگی یارِ هم اند — مثلِ همکاران گرفتارِ هم اند
محفلِ انجم ز جذبِ باهم است — هستی کوکب ز کوکب محکم است
خیمه گاهِ کاروان کوه و جبل — مرغزار و دامنِ صحرا و تل

(۱) آوردگاه: جنگ

سست بیجاں تار و پودِ کارِ او   ناکشودہ غنچۂ پندارِ او

سازِ برق آہنگِ او ننواختہ   نغمہ اَش در پردہ ناپرداختہ

گوشمالِ جستجو ناخوردہ‌ٔ   زخمہ ہاے آرزو ناخوردہ‌ٔ

نابساماں محفلِ نوزادہ اَش   می تواں با پنبہ چیدن بادہ اَش

نودمیدہ سبزۂ خاکش ہنوز   سرد خوں اندر رگِ تاکش ہنوز

منزلِ دیو و پری اندیشہ اَش   از گمانِ خود رمیدن پیشہ اَش

تنگ میداں ہستیِ خامش ہنوز   فکرِ او زیرِ لبِ بامش ہنوز

بیمِ جاں سرمایۂ آب و گلش   ہم ز بادِ تند می لرزد دلش

جانِ او از سخت کوشی رم زند   پنجہ در دامانِ فطرت کم زند

ہرچہ از خود می دمد بر داردش   ہرچہ از بالا فتد بر داردش

تا خدا صاحبدلے پیدا کند   کو ز حرفے دفترے املا کند

سازِ پردازے کہ از آوازۂ (۱)   خاک را بخشد حیاتِ تازہ

(۱) آوازہ: اصطلاحِ موسیقی - وہ نوا جو دو مقام سے ترکیب پاتے۔ تلمیح ہے دین و دنیا کی طرف ۱۲ -

ذرۂ بے مایہ ضو گیرد ازو — ہر متاعے ارجِ نو گیرد ازو

زندہ از یک دم دو صد پیکر کند — محفلے رنگیں ز یک ساغر کند

دیدۂ او می کشد لب جاں دمد — تا دوئی میرد یکی پیدا شود

رشتہ اش کو بر فلک دارد سرے — پارہاے زندگی را ہمگرے

تازہ اندازِ نظر پیدا کند — گلستاں در دشت و در پیدا کند

از تفِ او ملّتے مثلِ سپند — بر جہد شور افگن و ہنگامہ بند

یک شرر می افگند اندر دلش — شعلۂ درگیر می گردد گِلش

نقشِ پایش خاک را بینا کند — ذرّہ را چشمک زنِ سینا کند

عقلِ عریاں را دہد پیرایۂ — بخشد ایں بے مایہ را سرمایۂ

دامنِ خود می زند بر اخگرش — ہر چہ غش باشد رباید از زرش

بندہا از پا کشاید بندہ را — از خداونداں رباید بندہ را

گویدش تو بندۂ دیگر نۂ — زیں بتانِ بے زباں کمتر نۂ

تا سوے یک مدعا یش می کشد　　حلقۂ آئین بپایش می کشد

نکتۂ توحید باز آموزدش

رسم و آئینِ نیاز آموزدش

ارکانِ اساسی ملّیۂ اسلامیہ

رُکن اوّل

توحید

درجہانِ کیف و کم گردید عقل　　پے بہ منزل بُرد از توحید عقل

ورنہ این بیچارہ را منزل کجاست کشتیٔ ادراک را ساحل کجاست

اہلِ حق را رمزِ توحید از بر است (۱) در اٰتِی الرَّحْمٰنِ عَبْداً مضمر است

تا ز اسرارِ تو بنماید ترا امتحانش از عمل باید ترا

دین ازو حکمت ازو آئین ازو زور ازو قوت ازو تمکین ازو

عالماں را جلوہ اش حیرت دہد عاشقاں را بر عمل قدرت دہد

پست اندر سایہ اش گردد بلند خاک چوں اکسیر گردد ارجمند

قدرتِ او برگزیند بندہ را نوعِ دیگر آفریند بندہ را

در رہِ حق تیز تر گردد تگش گرم تر از برق خوں اندر رگش

بیم و شک میرد عمل گیرد حیات چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چوں مقامِ عبدہ محکم شود

کاسۂ دریوزہ جامِ جم شود

(۱) اِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّآ اٰتِي الرَّحْمٰنِ عَبْداً (آیہ شریفہ)

ملّتِ بیضا تن و جاں لَا اِلٰہ ساز ما را پردہ گرداں لَا اِلٰہ

لَا اِلٰہ سرمایۂ اسرارِ ما رشتہ اش شیرازۂ افکارِ ما

حرفش از لب چوں بدل آید ہمے زندگی را قوت افزاید ہمے

نقشِ او گر سنگ گیرد دل شود دل گر از یادش نسوزد گِل شود

چوں دل از سوزِ غمش افروختیم خرمنِ امکاں ز آہے سوختیم

آب دلہا درمیانِ سینہ ہا سوزِ او بگداخت ایں آئینہ ہا

شعلہ اش چوں لالہ در رگہاے ما نیست غیر از داغِ او کالاے ما

اسود از توحید احمر می شود خویشِ فاروق رضؓ و ابوذر رضؓ می شود

دل مقامِ خویشی و بیگانگی است شوق را مستی ز ہم پیمانگی است

ملّت از یک رنگیِ دلہاستے روشن از یک جلوہ ایں سیناستے

قوم را اندیشہ ہا باید یکے در ضمیرش مُدّعا باید یکے

جذبہ باید در سرشتِ او یکے ہم عیارِ خوب و زشتِ او یکے

گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر — نیست ممکن این چنین اندازِ فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیلؑ (۱) — از ابیکم گیر اگر خواہی دلیل

با وطن وابستہ تقدیرِ امم — بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم

اصلِ ملّت در وطن دیدن کہ چہ — باد و آب و گِل پرستیدن کہ چہ

بر نسب نازاں شدن نادانی است — حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملتِ ما را اساسِ دیگر است — این اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بستہ ایم — پس ز بندِ این و آں وارستہ ایم

رشتۂ این قوم مثلِ انجم است — چوں نگہ ہم از نگاہِ ما گم است

تیرِ خوش پیکانِ یک کیشیم ما — یک نما یک بین یک اندیشیم ما

مدعاے ما مآلِ ما یکیست — طرز و اندازِ خیالِ ما یکیست

ما ز نعمتہاے او اخواں شدیم
یک زبان و یکدل و یکجاں شدیم

(۱) مِلَّةَ اَبِيْكُمْ اِبْرٰهِيْمَ ط (آیہ شریفہ)

در معنی اینکہ یاس و حزن و خوف امّ الخبائث است و قاطع حیات و توحید ازالہ این امراض خبیثہ می کند

مرگ را ساماں ز قطعِ آرزوست (۱) زندگانی محکم از لَا تَقْنَطُوا ست

نا امید از آرزوے پیہم است نا امیدی زندگانی را سم است

نا امیدی ہمچو گور افشاردت گرچہ الوندی ز پا می آردت

ناتوانی بندۂ احسانِ او نامرادی بستۂ دامانِ او

زندگی را یاس خواب آور بود این دلیلِ سستیِ عنصر بود

چشمِ جاں را سرمۂ اش اعمیٰ کند روزِ روشن را شبِ یلدا کند

از دمش میرد قواے زندگی خشک گردد چشمہاے زندگی

(۱) لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ ط (آیہ شریف)

خفتہ با غم در تہِ یک چادر است غم رگِ جاں را مثالِ نشتر است
اے کہ در زندانِ غم باشی اسیر (۱) از نبیؐ تعلیمِ لَا تَحْزَن بگیر
ایں سبق صدّیقؓ را صدّیق کرد سرخوشش از پیمانۂ تحقیق کرد
از رضا مسلم مثالِ کوکب است در رہِ ہستی تبسّم برلب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوّتِ ایماں حیات افزایدت (۲) وردِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ بایدت
چوں کلیمے سوے فرعونے رود (۳) قلبِ او از لَا تَخَفْ محکم شود
بیمِ غیر اللہ عمل را دشمن است کاروانِ زندگی را رہزن است
عزمِ محکم ممکنات اندیشِ ازو ہمّتِ عالی تأمّل کیشِ ازو
تخمِ او چوں در گلت خود را نشاند زندگی از خود نمائی باز ماند

---

(۱) لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا (آیہ شریفہ) ۱۲- (۲) لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ (آیہ شریفہ)
(۳) قُلْ لَا تَخَفْ اِنَّكَ اَنْتَ الْاَعْلٰى (آیہ شریفہ) ۱۲

فطرتِ او تنگ تاب و سازگار (۱) با دلِ لرزان و دستِ رعشه دار
دُزدد از پا طاقتِ رفتار را / می رباید از دماغ افکار را
دشمنت ترساں اگر بیند ترا / از خیابانت چو گل چیند ترا
ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد / ہم نگاہش مثلِ خنجر می فتد
بیم چوں بند است اندر پائے ما / ورنہ صد سیل است در دریائے ما
بر نمی آید اگر آہنگِ تو / نرم از بیم است تارِ چنگِ تو
گوش تا بش دہ کہ گردد نغمہ خیز / بر فلک از نالہ آرد رستخیز
بیم جاسوسے است از اقلیمِ مرگ / اندرونش تیرہ مثلِ میمِ مرگ
چشمِ او برہم زنِ کارِ حیات (۲) گوشِ او بُزگیرِ اخبارِ حیات
ہر شرِ پنہاں کہ اندر قلبِ تست / اصلِ او بیم است اگر بینی درست
لابہ و مکّاری و کین و دروغ (۳) این ہمہ از خوف می گیرد فروغ
پردۂ زُور و ریا پیراہنش / فتنہ را آغوشِ مادر دامنش

زانکه از ہمت نباشد استوار
می شود خوشنود با ناسازگار

ہر کہ رمز مصطفیٰ فہمیدہ است
شرک را در خوف مضمر دیدہ است

محاورہ تیر و شمشیر

سرّ حق تیر از لبِ سوفار گفت
تیغ را در گرمیِ پیکار گفت

اے پریہا جوہر اندر قافِ تو
ذوالفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو

قوّتِ بازوے خالدؓ دیدہ
شام را بر سر شفق پاشیدہ

آتشِ قہرِ خدا سرمایہ ات
جنّت الفردوس زیرِ سایہ ات

در ہوایم یا میانِ ترکشم
ہر کجا باشم سراپا آتشم

از کماں آیم چو سوے سینہ من
نیک می بینم بہ توے سینہ من

گر نباشد درمیاں قلبِ سلیم — فارغ از اندیشہاے یاس و بیم
چاک چاک از نوکِ خود گرداندش — نیمہ از موجِ خوں پوشاندش
ور صفاے او ز قلبِ مومن است — ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
ہمچو شبنم می چکد پیکانِ من

حکایت شیر و شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہِ عالمگیرِ گردوں آستاں — اعتبارِ دودمانِ گورگاں
پایۂ اسلامیاں برتر ازو — احترامِ شرعِ پیغمبر ازو
درمیانِ کارزارِ کفر و دیں — ترکشِ ما را خدنگِ آخریں
تخمِ الحادے کہ اکبر پرورید — باز اندر فطرتِ دارا دمید

شمعِ دل در سینہ‌ہا روشن نبود — ملّتِ ما از فساد ایمن نبود
حق گزید از ہند عالمگیر را — آں فقیرِ صاحبِ شمشیر را
از پئے احیائے دیں مامور کرد — بہر تجدیدِ یقیں مامور کرد
برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت — شمعِ دیں در محفلِ ما برفروخت
کور ذوقاں داستانہا ساختند — وسعتِ ادراکِ او نشناختند
شعلۂ توحید را پروانہ بود — چوں براہیم اندریں بتخانہ بود

در صفِ شاہنشہاں یکتاستے
فقرِ او از ترکشش پیداستے

روزے آں زیبندۂ تاج و سریر — آں سپہدار و شہنشاہ و فقیر
صبحگاہاں شد بہ سیرِ بیشۂ — با پرستارے وفا اندیشۂ
سرخوش از کیفیّتِ بادِ سحر — طائراں تسبیح خواں بر ہر شجر
شاہِ رمز آگاہ شد محوِ نماز — خیمہ بر زد در حقیقت از مجاز

شیرِ ببر آمد پدید از طرفِ دشت — از خروشِ او فلک لرزندہ گشت
بوے انساں دادش از انساں خبر — پنجہ عالمگیر را زد بر کمر
دستِ شہ نادیدہ خنجر برکشید — شرزہ شیرے را شکم از ہم درید
دل بخود راہے نداد اندیشہ را — شیرِ قالیں کرد شیرِ بیشہ را
باز سوئے حق رمید آں ناصبور — بود معراجش نمازِ با حضور
ایں چنیں دل خودنما و خودشکن — دارد اندر سینۂ مومن وطن
بندۂ حق پیشِ مولےٰ لاستے — پیشِ باطل از نعم برجاستے
تو ہم اے ناداں دلے آور بدست — شاہدے را محملے آور بدست
خویش را در باز و خود را باز گیر — دام گستر از نیاز و ناز گیر
عشق را آتش زنِ اندیشہ کن — روبۂ حق باش و شیری پیشہ کن

خوفِ حق عنوانِ ایمان است و بس
خوفِ غیر از شرکِ پنہان است و بس

رُکنِ دوم

رسالت

تارکِ آفل براہیمِ خلیلؑ (۱) انبیا را نقشِ پائے او دلیل
آں خدائے لم یزل را آیتے (۲) داشت در دل آرزوئے ملّتے
جوئے اشک از چشمِ بیخوابش چکید (۳) تا پیامِ طَہِّرا بیتی شنید
بہرِ ما ویرانہ آباد کرد (۴) طائفاں را خانہ بنیاد کرد

(۱) آفل: غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح ہے آیۂ شریفہ لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ کی طرف ۱۲

(۲) رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَآ اُمَّۃً مُّسْلِمَۃً لَّکَ (آیۂ شریفہ)

(۳) وَعَہِدْنَآ اِلٰٓی اِبْرٰہٖمَ وَاِسْمٰعِیْلَ اَنْ طَہِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰکِفِیْنَ وَالرُّکَّعِ السُّجُوْدِ ہ (آیۂ شریفہ)

(۴) رَبَّنَآ اِنِّیْٓ اَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِکَ الْمُحَرَّمِ (آیۂ شریفہ)

تا نہالِ تُبْ عَلَیْنَا غنچہ بست (۱) صورتِ کارِ بہارِ ما نشست

حق تعالیٰ پیکرِ ما آفرید وز رسالت در تنِ ما جاں دمید

حرفِ بے صوت اندریں عالم بُدیم از رسالت مصرعِ موزوں شدیم

از رسالت در جہاں تکوینِ ما از رسالت دینِ ما آئینِ ما

از رسالت صد ہزارِ ما یک است جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است

آں کہ شانِ اوست یَہْدِیْ مَنْ یُّرِیْد از رسالت حلقہ گردِ ما کشید

حلقۂ ملّت محیط افزا ستے مرکزِ او وادیِ بطحا ستے

ما ز حکمِ نسبتِ او ملّتیم اہلِ عالم را پیامِ رحمتیم

از میانِ بحرِ او خیزیم ما مثلِ موج از ہم نمی ریزیم ما

امتش در حرزِ دیوارِ حرم (۲) نعرہ زن مانندِ شیراں در اجم

---

(۱) وَ اَرِنَا مَنَاسِکَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّکَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ ۝ (آیہ شریفہ)

(۲) اَحَلَّ اُمَّتَہٗ فِیْ حِرْزِ مِلَّتِہٖ کَاللَّیْثِ حَلَّ مَعَ الْاَشْبَالِ فِیْ اَجَمِ ۝

(قصیدۂ بُردہ)

معنیِ حرفم کنی تحقیق اگر   بنگری با دیدهٔ صدیقؓ اگر

قوتِ قلب و جگر گردد نبیؐ   از خدا محبوب‌تر گردد نبیؐ

قلبِ مؤمن را کتابش قوت است   حکمتش حبلُ الوریدِ ملت است

دامنش از دست دادن مردن است   چون گل از بادِ خزان افسردن است

زندگی قوم از دمِ او یافت است   این سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملت از وی زنده است   از شعاعِ مهرِ او تابنده است

از رسالت هم‌نوا گشتیم ما   هم‌نفس هم مدعا گشتیم ما

کثرتِ هم مدعا وحدت شود   پخته چون وحدت شود ملت شود

زنده هر کثرت ز بندِ وحدت است   وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبیؐ آموختیم   در رهِ حق مشعلی افروختیم

این گهر از بحرِ بی‌پایانِ اوست   ما که یکجانیم از احسانِ اوست

تا نه این وحدت ز دستِ ما رود   هستیِ ما با ابد همدم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد　　بر رسولِؐ ما رسالت ختم کرد
رونق از ما محفلِ ایّام را　　او رُسل را ختم و ما اقوام را
خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت　　داد ما را آخریں جامے کہ داشت
لَا نَبِیَّ بَعْدِیْ ز احسانِ خداست　　پردۂ ناموسِ دینِ مصطفےٰ است
قوم را سرمایۂ قوّت ازو　　حفظِ سرِّ وحدتِ ملّت ازو
حق تعالیٰ نقشِ ہر دعوےٰ شکست　　تا ابد اسلام را شیرازہ بست

دل ز غیر اللہ مسلماں بر کند
نعرۂ لَا قَوْمَ بَعْدِیْ می زند

---

(۱) لما دعا اللہ داعینا لطاعتہ　　باکرم الرُّسلِ کنّا اکرم الامم (بوصیری)

در معنی این که مقصود رسالت محمدیه تشکیل و تاسیس حریت و مساوات و اخوت بنی نوع آدم است

بود انسان در جهان انسان پرست — ناکس و نابود مند و زیر دست
سطوتِ کسریٰ و قیصر رهزنش — بندها در دست و پا و گردنش
کاهن و پاپا و سلطان و امیر — بهرِ یک نخچیر صد نخچیر گیر
صاحبِ اورنگ و هم پیرِ کنشت — باج بر کشتِ خرابِ او نوشت
در کلیسا اسقفِ رضوان فروش — بهرِ این صیدِ زبون دامی بدوش
برهمن گل از خیابانش ببرد — خرمنش مغ زاده با آتش سپرد
از غلامی فطرتِ او دون شده — نغمه ها اندر نیِ او خون شده
تا امینی حق بحقداران سپرد — بندگان را مسندِ خاقان سپرد

شعلہ ہا از مردہ خاکستر گشاد — کوہکن را پایۂ پرویز داد

اعتبارِ کار بنداں را فزود — خواجگی از کار فرمایاں ربود

قوّتِ او ہر کہن پیکر شکست — نوعِ انساں را حصارِ تازہ بست

تازہ جاں اندر تنِ آدم دمید — بندہ را باز از خداونداں خرید

زادنِ او مرگِ دنیائے کہن — مرگِ آتش خانہ و دَیر و شمن

حرّیت زاد از ضمیرِ پاکِ او — ایں مے نوشیں چکید از تاکِ او

عصرِ نو کایں صد چراغ آوردہ است — چشم در آغوشِ او وا کردہ است

نقشِ نو بر صفحۂ ہستی کشید — اُمّتے گیتی کشائے آفرید

اُمّتے از ماسوا بیگانۂ — بر چراغِ مصطفیٰ پروانۂ

اُمّتے از گرمیِ حق سینہ تاب — ذرّہ اش شمعِ حریمِ آفتاب

کائنات از کیفِ او رنگیں شدہ — کعبہ ہا بُت خانہ ہائے چیں شدہ

مرسلان و انبیا آبائے او — اکرمِ او نزدِ حق اتقائے او (۱)

(۱) إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ (آیۂ شریفہ)

کُلُّ مُؤمِنٍ اِخوَۃٌ اندر دِلش ‌‌‌ ‌ ‌ حُرّیت سرمایۂ آب و گِلش

ناشکیب امتیازات آمده ‌ ‌ ‌ در نهادِ او مساوات آمده

همچو سرو آزاد فرزندانِ او ‌ ‌ (۱) پخته از قَالُوا بَلٰی پیمانِ او

سجدۂ حق گل بسیمایش زده

ماه و انجم بوسه بر پایش زده

حکایتِ ابو عبید و جابان در معنیٔ اخوّتِ اسلامیه

شد اسیرِ مسلمے اندر نبرد ‌ ‌ (۲)(۳) قائدے از قائدانِ یزدجرد

گبر باراں دیده و عیّار بود ‌ ‌ حیله جو و پُرفن و مکّار بود

از مقامِ خود خبردارش نه کرد ‌ ‌ هم ز نامِ خود خبردارش نه کرد

(۱) اَلَستُ بِرَبِّکُم قَالُوا بَلٰی (آیۂ شریفه) ۱۲۔ (۲) قائد سپه سالار ۱۲۔ (۳) یزدجرد نام شهنشاهِ ایران۔

گفت میخواہم کہ جاں بخشی مرا — چوں مسلماناں اماں بخشی مرا

کرد مسلم تیغ را اندر نیام — گفت خونت ریختن بر من حرام

چوں درفشِ کاویانی چاک شد (۱) — آتشِ اولادِ ساساں خاک شد

آشکارا شد کہ جابان است او — میرِ سربازانِ ایران است او

قتلِ او از میرِ عسکر خواستند — از فریبِ او سخن آراستند

بوعبید آں سیّدِ فوجِ حجاز — در دغا عزمش ز لشکر بے نیاز

گفت اے یاراں مسلمانیم ما — تارِ چنگیم و یک آہنگیم ما

نعرۂ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است — گرچہ از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است

ہر یکے از ما امینِ ملّت است — صلح و کینش صلح و کینِ ملّت است

ملّت ار گردد اساسِ جانِ فرد — عہدِ ملّت می شود پیمانِ فرد

گرچہ جاباں دشمنِ ما بودہ است — مسلمے او را اماں بخشودہ است

---

(۱) درفشِ کاویانی : ایرانی علم کا نام ۱۲

خونِ او اے معشرِ خیرالانام
بر دمِ تیغِ مسلمانان حرام

حکایتِ سلطان مُرادؔ و معمار در معنیِ مساواتِ اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیمِ خجند
در فنِ تعمیر نامِ او بلند

ساخت آں صنعت گرِ فرہاد زاد
مسجدے از حکمِ سلطانِ مُراد

خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او
خشمگیں گردید از تقصیرِ او

آتشِ سوزندہ از چشمش چکید
دستِ آں بیچارہ از خنجر بُرید

جوئے خوں از ساعدِ معمار رفت
پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت

آں ہنرمندے کہ دستش سنگ سفت
داستانِ جورِ سلطاں باز گفت

گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو
حفظِ آئینِ محمدؐ کارِ تو

سفتہ گوشِ سطوتِ شاہاں نیم قطع کن از روئے قرآں دعویم

قاضیِ عادل بدنداں خستہ لب کرد شہ را در حضورِ خود طلب

رنگِ شہ از ہیبتِ قرآں پرید پیشِ قاضی چوں خطاکاراں رسید

از خجالت دیدہ برپا دوختہ عارضِ او لالہ ہا اندوختہ

یک طرف فریادیِ دعوے گرے یک طرف شاہنشہِ گردوں فرے

گفت شہ از کردہ خجلت بردہ ام اعتراف از جرمِ خود آوردہ ام

گفت قاضی فِی القصاص آمد حیوٰۃ (۱) زندگی گیرد بایں قانون ثبات

عبدِ مسلم کمتر از احرار نیست خونِ شہ رنگیں تر از معمار نیست

چوں مراد ایں آیۂ محکم شنید دستِ خویش از آستیں بیروں کشید

مدعی را تابِ خاموشی نماند (۲) آیۂ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَان خواند

گفت از بہرِ خدا بخشیدمش از برائے مصطفیٰ بخشیدمش

---

(۱) وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَّا اُولِي الْاَلْبَابِ (آیہ شریفہ)
(۲) اِنَّ اللّٰهَ يَاْمُرُكُمْ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ (آیہ شریفہ)

یافت موری بر سلیمانی ظفر · سطوتِ آیینِ پیغمبر نگر

پیشِ قرآں بندہ و مولا یکے است
بوریا و مسندِ دیبا یکے است

در معنی حریت اسلامیہ و سرِّ حادثہ کربلا

ہر کہ پیماں با ہو الموجود بست · گردنش از بندِ ہر معبود رست
مومن از عشق است و عشق از مومن است · عشق را ناممکنِ ما ممکن است
عقل سفّاک است و او سفاک تر · پاک تر چالاک تر بیباک تر
عقل در پیچاکِ اسباب و علل · عشق چوگاں بازِ میدانِ عمل
عشق صید از زورِ بازو افگند · عقل مکّار است و دامے می زند
عقل را سرمایہ از بیم و شک است · عشق را عزم و یقیں لاینفک است

آن کند تعمیر تا ویران کند — این کند ویران که آبادان کند

عقل چون باد است ارزان در جهان — عشق کمیاب و بهاے او گران

عقل محکم از اساسِ چون و چند — عشق عریان از لباسِ چون و چند

عقل میگوید که خود را پیش کن — عشق گوید امتحانِ خویش کن

عقل با غیر آشنا از اکتساب — عشق از فضل است و با خود در حساب

عقل گوید شاد شو آباد شو — عشق گوید بنده شو آزاد شو

عشق را آرامِ جاں حرّیت است — ناقه اش را ساربان حرّیت است

آں شنیدستی که هنگامِ نبرد — عشق با عقلِ هوس پرور چه کرد

آں امامِ عاشقاں پورِ بتولؓ — سروِ آزادے ز بستانِ رسولؐ

الله الله باے بسم الله پدر — معنیِ ذبحِ عظیم[۱] آمد پسر

بهرِ آں شهزادهٔ خیر الملل — دوشِ ختم المرسلین نعم الجمل[۲]

(۱) وَفَدَینٰاهُ بِذِبحٍ عَظِیم (آیه شریفه)
(۲) نعم الجمل جملکما ونعم العدلان انتما (حدیث)

سرخ رو عشقِ غیور از خونِ او — شوخیِ این مصرع از مضمونِ او

در میانِ امّت آں کیواں جناب — ہمچو حرفِ قُلْ هُوَ اللہ در کتاب

موسیٰ و فرعون و شبیرؓ و یزید — ایں دو قوّت از حیات آید پدید

زندہ حق از قوّتِ شبیری است — باطل آخر داغِ حسرت میری است

چوں خلافت رشتہ از قرآں گسیخت — حرّیت را زہر اندر کام ریخت

خاست آں سر جلوۂ خیرالامم — چوں سحابِ قبلہ باراں در قدم

بر زمینِ کربلا بارید و رفت — لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت

تا قیامت قطعِ استبداد کرد — موجِ خونِ او چمن ایجاد کرد

بہرِ حق در خاک و خوں غلطیدہ است — (۱) پس بنائے لا الہ گردیدہ است

مدّعایش سلطنت بودے اگر — خود نکردے با چنیں ساماں سفر

دشمناں چوں ریگِ صحرا لاتُعد — دوستانِ او بہ یزداں ہم عدد

---

(۱) "حقّا کہ بنائے لا الہ ہست حسینؓ" (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ) ۱۲

(۲) لاتُعد: بے شمار ۱۲

سرِّ ابراہیمؑ و اسمٰعیلؑ بود — یعنی آں اجمال را تفصیل بود

عزمِ او چوں کوہساراں استوار — پائدار و تند سیر و کامگار

تیغ بہرِ عزّتِ دین است و بس — مقصدِ او حفظِ آئین است و بس

ماسوا اللہ را مسلماں بندہ نیست — پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ ایں اسرار کرد — ملّتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لَا چوں از میاں بیروں کشید — از رگِ اربابِ باطل خوں کشید

نقشِ اِلّا اللہ بر صحرا نوشت — سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآں از حسینؓ آموختیم — ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت — سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزاں ہنوز — تازہ از تکبیرِ او ایماں ہنوز

اے صبا اے پیکِ دور افتادگاں
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رساں

در معنی اینکہ چون ملت محمدیہ مؤسس بر توحید و رسالت است پس نہایت مکانی ندارد

جوہرِ ما با مقامے بستہ نیست　　بادۂ تندش بجامے بستہ نیست

ہندی و چینی سفالِ جامِ ماست　　رومی و شامی گلِ اندامِ ماست

قلبِ ما از ہند و روم و شام نیست　　مرز و بومِ او بجز اسلام نیست

پیشِ پیغمبر چو کعبِ پاک زاد　　ہدیہ آورد از بانت سعاد

در ثنایش گوہرِ شب تاب سفت　　سیفِ مسلول از سیوف الہند گفت

(۱) حضرت کعبؓ نبی کریمؐ کو بہت ایذا دیا کرتے تھے۔ فتح مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے۔ وہاں سے قصیدہ بانت سعاد لکھ کر حضور اکرمؐ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گذشتہ گناہوں کی معافی مانگی حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلے میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعبؓ نے حضورؐ کو "سیفٌ من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا۔ مگر حضورؐ نے کعبؓ کے مصرع میں اصلاح دیکر فرمایا۔ "سیفٌ من سیوف اللہ" کہنا چاہیے (یعنی خدا کی تلواروں میں سے ایک تلوار)

آں مقامش برتر از چرخِ بلند　　نامدش نسبت باقلیمے پسند
گفت سیفؓ من سیوف اللہ گو　　حق پرستی جز براہِ حق مپو
ہمچناں آں رازدانِ جزو و کل　　گردِ پایش سرمۂ چشمِ رسل
گفت با امت "ز دنیاے شما　　دوستدارم طاعت و طیب و نساؔ"
گر ترا ذوقِ معانی رہنماست　　نکتۂ پوشیدہ در حرفِ شماستؔ
یعنی آں شمعِ شبستانِ وجود　　بود در دنیا و از دنیا نبود
جلوۂ او قدسیاں را سینہ سوز　　(۱) بود اندر آب و گل آدم ہنوز
من ندانم مرز و بومِ او کجاست　　ایں قدر دانم کہ با ما آشناست
ایں عناصر را جہانِ ما شمرد　　خویشتن را میہمانِ ما شمرد
زانکہ ما از سینہ جاں گم کردہ ایم　　خویش را در خاکداں گم کردہ ایم
مسلم استی دل باقلیمے مبند　　گم مشو اندر جہانِ چون و چند

(۱) کُنتُ نبیاً و آدم بین الماء والطین۔

می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم　　در دلِ او یاوہ گردد شام و روم

دل بدست آور کہ در پہنائے دل
می شود گم این سرائے آب و گل

عقدۂ قومیتِ مسلم کشود　　از وطن آقائے ما ہجرت نمود
حکمتش یک ملتِ گیتی نورد　　بر اساسِ کلمہ تعمیر کرد
تا ز بخششہائے آں سلطانِ دیں　　مسجدِ ما شد ہمہ روئے زمیں
آں کہ در قرآں خدا او را ستود (۱)　　آں کہ حفظِ جانِ او موعود بود
دشمناں بے دست و پا از ہیبتش　　لرزہ بر تن از شکوہِ فطرتش
پس چرا از مسکنِ آبا گریخت ؟　　تو گماں داری کہ از اعدا گریخت ؟
قصہ گویاں حق ز ما پوشیدہ اند　　معنیِ ہجرت غلط فہمیدہ اند
ہجرت آئینِ حیاتِ مسلم است　　این ز اسبابِ ثباتِ مسلم است
معنیِ او از تنک آبی رم است　　ترکِ شبنم بہرِ تسخیرِ یم است

(۱) واللہ یعصمک من الناس (القرآن)

بگذر از گل گلستاں مقصودِ تست — ایں زیاں پیرایہ بندِ سودِ تست

مہر را آزادہ رفتن آبروست — عرصۂ آفاق زیرِ پاے اوست

ہمچو جو سرمایہ از باراں مخواہ — بیکراں شو در جہاں پایاں مخواہ

بود بحرِ تلخ رو یک سادہ دشت — ساحلے ورزید و از شرم آب گشت

بایدت آہنگِ تسخیرِ ہمہ — تا تو می باشی فراگیرِ ہمہ

صورتِ ماہی بہ بحر آباد شو — یعنی از قیدِ مقام آزاد شو

ہر کہ از قیدِ جہات آزاد شد — چوں فلک در شش جہت آباد شد

بوے گل از ترکِ گل جولانگر است — در فراخاے چمن خود گستر است

اے کہ یک جا در چمن انداختی — مثلِ بلبل با گلے در ساختی

چوں صبا بارِ قبول از دوش گیر — گلشن اندر حلقۂ آغوش گیر

از فریبِ عصرِ نو ہشیار باش
رہ فتد اے راہرو ہشیار باش

در معنی این که وطن اساسِ ملت نیست

آن چناں قطعِ اخوت کردہ اند / بر وطن تعمیرِ ملت کردہ اند

تا وطن را شمعِ محفل ساختند / نوعِ انساں را قبائل ساختند

جنتے جستند در بِئْسَ الْقَرَارُ (۱) / تَا اَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ

این شجر جنت ز عالم بردہ است / تلخیِ پیکار بار آوردہ است

مردمی اندر جہاں افسانہ شد / آدمی از آدمی بیگانہ شد

روح از تن رفت و ہفت اندام ماند (۲) / آدمیت گم شد و اقوام ماند

تا سیاست مسندِ مذہب گرفت / این شجر در گلشنِ مغرب گرفت

قصۂ دینِ مسیحائی فسرد / شعلۂ شمعِ کلیسائی فسرد

---

(۱) اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ بَدَّلُوْا نِعْمَةَ اللّٰهِ كُفْرًا وَّاَحَلُّوْا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ (آیہ شریفہ)

(۲) ہفت اندام: اعضاء جسمانی ۱۲

اُسقُف از بے طاقتی درماندۂ (۱) مہرہا از کف بروں افشاندۂ

قومِ عیسےٰ بر کلیسا پا زدہ — نقدِ آئینِ چلیپا وا زدہ

دہریت چوں جامۂ مذہب درید — مرسلے از حضرتِ شیطاں رسید

آں فلارنساوی باطل پرست (۲) سرمۂ او دیدۂ مردم شکست

نسخۂ بہرِ شہنشاہاں نوشت — در گلِ ما دانۂ پیکار کشت

فطرتِ او سوئے ظلمت بردہ رخت — حق ز تیغِ خامۂ او لخت لخت

بتگری مانندِ آذر پیشہ اش — بست نقشِ تازۂ اندیشہ اش

مملکت را دینِ او معبود ساخت — فکرِ او مذموم را محمود ساخت

بوسہ تا بر پائے ایں معبود زد — نقدِ حق را بر عیارِ سود زد

باطل از تعلیمِ او بالیدہ است — حیلہ اندازی فنے گردیدہ است

طرحِ تدبیرِ زبوں فرجام ریخت (۳) ایں خسک در جادۂ ایّام ریخت

(۱) اُسقُف: پاپائے اعظم ۱۲۔ (۲) فلارنساوی یعنی میکیاولی، کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا ۱۲۔ (۳) خسک: کانٹے ۱۲۔

شبنمِ چشمِ اہلِ عالم چیدہ است
مصلحت تزویر را نامیدہ است

در معنی این کہ ملتِ محمدیہ نہایتِ زمانی ہم ندارد کہ دوام این ملتِ شریفہ موعود است

در بہاراں جوششِ بلبل دیدۂ — رستخیزِ غنچہ و گل دیدۂ
چوں عروساں غنچہ ہا آراستہ — از زمیں یکشہرِ انجم خاستہ
سبزہ از اشکِ سحر شوئیدہ — از سرودِ آبِ جو خوابیدہ
غنچہ برمی دمد از شاخسار — گیردش بادِ نسیم اندر کنار
غنچہ از دستِ گلچیں خوں شود — از چمن مانندِ بو بیروں شود

بست قمری آشیاں بلبل پرید   قطرۂ شبنم رسید و بو رمید

رخصتِ صد لالۂ ناپایدار   کم نسازد رونقِ فصلِ بہار

از زیاں گنجِ فراوانش ہماں   محفلِ گلہاے خندانش ہماں

فصلِ گل از نسترن باقی تر است   از گل و سرو و سمن باقی تر است

کانِ گوہر پرورے گوہر گرے   کم نگردد از شکستِ گوہرے

صبح از مشرق ز مغرب شام رفت   جامِ صد روز از خمِ ایّام رفت

بادہ ہا خوردند و صہبا باقی است   دوشہا خوں گشت و فردا باقی است

ہمچناں از فردہاے پے سپر   ہست تقویمِ امم پایندہ تر

در سفر یار است و صحبت قائم است   فرد رہ گیر است و ملّت قائم است

ذاتِ او دیگر صفاتش دیگر است   سنتِ مرگ و حیاتش دیگر است

فرد بر می خیزد از مشتِ گلے   قوم زاید از دلِ صاحبدلے

فردِ پورِ شصت و ہفتاد است و بس   قوم را صد سال مثلِ یک نفس

زنده فرد از ارتباطِ جان و تن　　زنده قوم از حفظِ ناموسِ کہن

مرگِ فرد از خشکیِ رودِ حیات　　مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات

گرچہ ملّت ہم بمیرد مثلِ فرد　(۱)　از اجل فرمان پذیرد مثلِ فرد

اُمّتِ مسلم ز آیاتِ خداست　　اصلش از ہنگامۂ قَالُوا بَلیٰ ست

از اجل این قوم بے پرواستے　(۲)　استوار از نَحْنُ نَزَّلْنَا ستے

ذکر قائم از قیامِ ذاکر است　　از دوامِ او دوامِ ذاکر است

تا خدا اَنْ یُّطْفِئُوْا فرمودہ است　(۳)　از فسردن این چراغ آسودہ است

اُمّتے در حق پرستی کاملے　　اُمّتے محبوبِ ہر صاحبدلے

حق بروں آورد این تیغِ اصیل　　از نیامِ آرزو ہائے خلیلؑ

تا صداقت زنده گردد از دمش　　غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش

ما کہ توحیدِ خدا را حجتیم　　حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم

(۱) وَلِکُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ (آیہ شریفہ) ۱۲- (۲) اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَاِنَّا لَهٗ لَحٰفِظُوْنَ (آیہ شریفہ)
(۳) یُرِیْدُوْنَ اَنْ یُّطْفِئُوْا نُوْرَ اللّٰہِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَاللّٰہُ مُتِمُّ نُوْرِهٖ وَلَوْ کَرِهَ الْکٰفِرُوْنَ (ه)

آسماں با ما سرِ پیکار داشت / در بغل یک فتنۂ تاتار داشت
بندہا از پا کشود آں فتنہ را / بر سرِ ما آزمود آں فتنہ را
فتنہ پامالِ رہش محشرے / کشتۂ تیغِ نگاہش محشرے
خفتہ صد آشوب در آغوشِ او / صبحِ امروزے نزاید دوشِ او
سطوتِ مسلم بخاک و خوں تپید / دید بغداد آنچہ روما ہم ندید
تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس / زاں نو آئیں کہن پندار پرس
آتشِ تاتاریاں گلزارِ کیست؟ / شعلہ ہائے او گلِ دستارِ کیست؟
زانکہ ما را فطرتِ ابراہیمی است / ہم بہ مولیٰ نسبتِ ابراہیمی است
از تہِ آتش بر اندازیم گل / نارِ ہر نمرود را سازیم گل
شعلہ ہائے انقلابِ روزگار / چوں بباغِ ما رسد گردد بہار
رومیاں را گرم بازاری نماند / آں جہانگیری جہانداری نماند
شیشۂ ساسانیاں در خوں نشست / رونقِ خمخانۂ یوناں شکست

مصر ہم در امتحاں ناکام ماند　　استخوانِ او تہِ اہرام ماند
در جہاں بانگِ اذاں بودست و ہست　　ملتِ اسلامیاں بودست و ہست
عشق آئینِ حیاتِ عالم است　　امتزاجِ سالماتِ عالم است
عشق از سوزِ دلِ ما زندہ است　　از شرارِ لا اِلٰہ تابندہ است

گرچہ مثلِ غنچہ دلگیریم ما
گلستاں میرد اگر میریم ما

در معنی اینکہ نظامِ ملت غیر از آئین صورت نہ بندد و آئینِ ملتِ محمدیہ قرآن است

ملتے را رفت چوں آئیں ز دست　　مثلِ خاک اجزائے او از ہم شکست

هستیِ مسلم ز آئین است و بس
باطنِ دینِ نبیؐ این است و بس

برگِ گل شد چوں ز آئیں بسته شد
گل ز آئیں بسته شد گلدسته شد

نغمه از ضبطِ صدا پیداستے
ضبط چوں رفت از صدا غوغاستے

در گلوے ما نفس موجِ هواست
چوں هوا پابندِ نَے گردد نواست

تو همی دانی که آئینِ تو چیست؟
زیرِ گردوں سرِّ تمکینِ تو چیست؟

آں کتابِ زنده قرآنِ حکیم
حکمتِ او لایزال است و قدیم

نسخهٔ اسرارِ تکوینِ حیات
بے ثبات از قوّتش گیرد ثبات

حرفِ او را ریب نے تبدیل نے (۱) (۲)
آیه‌اش شرمندهٔ تاویل نے

پخته تر سودائے خام از زورِ او
در فتد با سنگ جام از زورِ او

می برد پابند و آزاد آورد
صید بنداں را بفریاد آورد

نوعِ انساں را پیامِ آخریں
حاملِ او رحمة للعالمینؐ

(۱) لَا رَیْبَ فِیْهِ ط (آیه شریف) ۱۲-(۲) لَا تَبْدِیْلَ لِکَلِمَةِ اللّٰهِ (آیه شریف) ۱۲

ارج می گیرد ازو نا ارجمند — بنده را از سجده سازد سربلند

رهزنان از حفظ او رهبر شدند — از کتابی صاحب دفتر شدند

دشت پیمایان ز تاب یک چراغ — صد تجلّی از علوم اندر دماغ

آنکه دوش کوه بارش برنتافت (۱) — سطوت او زهرهٔ گردون شگافت

بنگر آن سرمایهٔ آمال ما — گنجد اندر سینهٔ اطفال ما

آن جگر تاب بیابان کم آب — چشم او احمر ز سوز آفتاب

خوشتر از آهو رم جمّازه اش (۲) — گرم چون آتش دم جمّازه اش

رخت خواب افگنده در زیر نخیل — صبحدم بیدار از بانگ رحیل

دشت سیر از بام و در نا آشنا — هرزه گرد از حضر نا آشنا

تا دلش از گرمی قرآن تپید — موج بیتابش چو گوهر آرمید

خواند از آیات مبین او سبق — بنده آمد خواجه رفت از پیش حق

(۱) اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ..... الخ (آیہ شریفہ) ۱۲ (۲) جمّازہ: اونٹنی ۱۲

از جهانبانی نوازد سازِ او مسندِ جم گشت پا اندازِ او

شهرها از گردِ پایش ریختند صد چمن از یک گلش انگیختند

اے گرفتارِ رسومِ ایمانِ تو شیوه هاے کافری زندانِ تو

قطع کردی امرِ خود را در زُبُر (۱) جاده پیمائی اِلیٰ شَیءٍ نُکُر (۲)

گر تو می خواهی مسلماں زیستن نیست ممکن جز بقرآں زیستن

صوفیِ پشمینه پوشِ حال مست از شرابِ نغمهٔ قوّال مست

آتش از شعرِ عراقی در دلش در نمی سازد بقرآں محفلش

از کلاه و بوریا تاج و سریر فقرِ او از خانقاهاں باج گیر

واعظِ دستاں زن افسانه بند معنیِ او پست و حرفِ او بلند

از خطیب و دیلمی گفتارِ او (۳) با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او

---

(۱) فَتَقَطَّعُوا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا (آیه شریفه) - (۲) يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلىٰ شَيْءٍ نُكُرٍ (آیه شریفه)

(۳) خطیب، دیلمی اسمائے محدثین۔ ضعیف و شاذ و مرسل: اقسامِ حدیث - ۱۲

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بیاب

در معنی اینکہ در زمانہ انحطاط تقلید از اجتہاد اولیٰ تر است

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیرِ سر است
طبعِ ناپروائے او آفت گر است

بزمِ اقوامِ کہن برہم ازو
شاخسارِ زندگی بے نم ازو

جلوہ اش ما را زما بیگانہ کرد
سازِ ما را از نوا بیگانہ کرد

از دلِ ما آتشِ دیرینہ برد
نور و نارِ لا الٰہ از سینہ برد

مضمحل گردد چو تقویمِ حیات
ملّت از تقلید می گیرد ثبات

راہِ آبا رو کہ این جمعیت است
معنیٔ تقلید ضبطِ ملّت است

در خزاں اے بے نصیب از برگ و بار
از شجر مگسل بامیدِ بہار

بحر گم کردی زیان اندیش باش حافظ جوی کم آب خویش باش

شاید از سیل قهستان برخوری باز در آغوش طوفان پروری

پیکرت دارد اگر جان بصیر عبرت از احوال اسرائیل گیر

گرم و سرد روزگار او نگر سختی جان نزار او نگر

خون گران سیر است در رگهای او سنگ صد دهلیز و یک سیمای او

پنجهٔ گردون چو انگورش فشرد یادگار موسیٰ و هارون نمرد

از نوای آتشینش رفت سوز لیکن اندر سینه دم دارد هنوز

زانکه چون جمعیتش از هم شکست جز براه رفتگان محمل نبست

ای پریشان محفل دیرینه ات مرد شمع زندگی در سینه ات

نقش بر دل معنی توحید کن چارهٔ کار خود از تقلید کن

اجتهاد اندر زمان انحطاط قوم را برهم همی پیچد بساط

ز اجتهاد عالمان کم نظر اقتدا بر رفتگان محفوظ تر

عقلِ آبایت ہوس فرسودہ نیست — کارِ پاکاں از غرض آلودہ نیست
فکرِ شاں ریسد ہمے باریک تر — ورعِ شاں با مصطفیٰ نزدیک تر
ذوقِ جعفرؒ کاوشِ رازیؒ نماند — آبروئے ملّتِ تازی نماند
تنگ بر ما رہگذارِ دیں شد است — ہر لئیمے رازدارِ دیں شد است
اے کہ از اسرارِ دیں بیگانۂ — با یک آئیں ساز اگر فرزانۂ
من شنیدستم ز نباضِ حیات — اختلافِ تست مقراضِ حیات
از یک آئینی مسلماں زندہ است — پیکرِ ملّت ز قرآں زندہ است
ما ہمہ خاک و دلِ آگاہ اوست — اعتصامش کن کہ حبل اللہ اوست

چوں گہر در رشتۂ او سفتہ شو
ورنہ مانندِ غبار آشفتہ شو

در معنی اینکه پختگی سیرت ملّیه از اتباع آئین الٰہیہ است

در شریعت معنی دیگر مجو
غیر ضو در باطن گوہر مجو

این گہر را خود خدا گوہرگر است
ظاہرش گوہر بطونش گوہر است

علم حق غیر از شریعت ہیچ نیست
اصل سنّت جز محبّت ہیچ نیست

فرد را شرع است مرقات یقین
(۱) پختہ تر از وے مقامات یقین

ملّت از آئین حق گیرد نظام
از نظام محکمے خیزد دوام

قدرت اندر علم او پیدا استے
ہم عصا و ہم ید بیضاستے

با تو گویم سرّ اسلام است شرع
شرع آغاز است و انجام است شرع

اے کہ باشی حکمت دین را امین
با تو گویم نکتۂ شرع مبین

چون کسے گردد مزاحم بے سبب
با مسلمان در ادائے مستحب

مستحب را فرض گردانیده اند
زندگی را عین قدرت دیده اند

(۱) [illegible]

روزِ ہیجا لشکرِ اعدا اگر (۱) برگمانِ صلح گردد بے خطر
گیرد آساں روزگارِ خویش را بشکند حصن و حصارِ خویش را
تا نگیرد باز کارِ او نظام تاختن بر کشورش آمد حرام
سرّ ایں فرمانِ حق دانی کہ چیست زیستن اندر خطرہا زندگیست
شرع میخواہد کہ چوں آئی بجنگ شعلہ گردی واشگافی کامِ سنگ
آزماید قوّتِ بازوے تو (۲) می نہد الوند پیشِ روئے تو
باز گوید سرمہ ساز الوند را از تفِ خنجر گداز الوند را
نیست میشِ ناتوانے لاغرے درخورِ سرپنجۂ شیرِ نرے
باز چوں با صعوہ خوگر می شود (۳) از شکارِ خود زبوں تر می شود
شارعِ آئیں شناسِ خوب و زشت بہرِ تو ایں نسخۂ قدرت نوشت
از عمل آہن عصب می سازدت جلوۂ خوبے در جہاں اندازدت

(۱) ہیجا۔ جنگ ۱۲۔ (۲) الوند۔ ایران کے ایک پہاڑ کا نام ۱۲۔ (۳) صعوہ: ممولا۔ ۱۲

خستہ باشی استوارت می کند پختہ مثلِ کوہسارت می کند

ہست دینِ مصطفیٰ دینِ حیات شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات

گر زمینی آسماں سازد ترا آنچہ حق می خواند آں سازد ترا

صیقلش آئینہ سازد سنگ را

از دلِ آہن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفیٰ از دست رفت قوم را رمزِ بقا از دست رفت

آں نہالِ سربلند و استوار مسلمِ صحرائی اشتر سوار

پاے تا در وادیِ بطحا گرفت تربیت از گرمیِ صحرا گرفت

آں چناں کاہید از بادِ عجم ہمچو نے گردید از بادِ عجم

آنکہ کشتے شیر را چوں گوسفند گشت از پامالِ مورے دردمند

آنکہ از تکبیرِ او سنگ آب گشت از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت

آنکہ عزمش کوہ را کاہے شمرد با توکّل دست و پاے خود سپرد

آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست | قلبِ خویش از ضربہاے سینہ خست
آنکہ گامش نقشِ صد ہنگامہ بست | پاے اندر گوشۂ عزلت شکست
آنکہ فرمانش جہاں را ناگزیر | بر درش اسکندر و دارا فقیر
کوششِ او با قناعت ساز کرد | تا بہ کشکولِ گدائی ناز کرد
شیخ احمدؒ سیّدِ گردوں جناب (۱) | کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب
گل کہ می پوشد مزارِ پاکِ او | لا الٰہ گویاں دمد از خاکِ او
با مریدے گفت اے جانِ پدر | از خیالاتِ عجم باید حذر
زانکہ فکرش گرچہ از گردوں گذشت | از حدِ دینِ نبیؐ بیروں گذشت
اے برادر ایں نصیحت گوش کن | پندِ آں آقاے ملّت گوش کن

قلب را زیں حرفِ حق گرداں قوی
با عرب در ساز تا مسلم شوی

(۱) حضرت شیخ احمد رفاعی رحمۃ اللہ علیہ-۱۲

در معنیٔ این که حسنِ سیرتِ ملّیه از تادّب بآدابِ محمّدیه است

سائلے مثلِ قضائے مبرمے
بر درِ ما زد صدائے پیہمے

از غضب چوبے شکستم بر سرش
حاصلِ دریوزہ افتاد از برش

عقل در آغازِ ایّامِ شباب
می نیندیشد صواب و ناصواب

از مزاجِ من پدر آزردہ گشت
لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت

بر لبش آہے جگر تابے رسید
در میانِ سینۂ او دل تپید

کوکبے در چشمِ او گردید و ریخت
بر سرِ مژگاں دمے تابید و ریخت

ہمچو آں مرغے کہ در فصلِ خزاں
لرزد از بادِ سحر در آشیاں

در تنم لرزید جانِ غافلم
رفت لیلائے شکیب از محملم

گفت فردا اُمّتِ خیر الرسلؐ
جمع گردد پیشِ آں مولائے کُل

غازیانِ ملّتِ بیضائے او
حافظانِ حکمتِ رعنائے او

ہم شہیدانے کہ دیں را حجّت اند
مثلِ انجم در فضائے ملّت اند

زاہدان و عاشقانِ دل فگار
عالمان و عاصیانِ شرمسار

درمیانِ انجمن گردد بلند
نالہ ہائے ایں گدائے دردمند

اے صراطت مشکل از بے مرکبی
من چہ گویم چوں مرا پرسد نبیؐ

"حق جوانے مسلمے با تو سپرد
کو نصیبے از دبستانم نبرد

از تو ایں یک کار آساں ہم نشد
یعنی آں انبارِ گِل آدم نشد"

در ملامت نرم گفتار آں کریم
من رہینِ خجلت و اُمید و بیم

اندکے اندیش و یاد آر اے پسر
اجتماعِ اُمّتِ خیر البشرؐ

باز این ریشِ سفیدِ من نگر — لرزهٔ بیم و امیدِ من نگر

بر پدر این جورِ نازیبا مکن — پیشِ مولا بنده را رسوا مکن

غنچهٔ از شاخسارِ مصطفیٰ — گل شو از بادِ بهارِ مصطفیٰ

از بهارش رنگ و بو باید گرفت — بهرهٔ از خُلقِ او باید گرفت

مرشدِ رومی چه خوش فرموده است — آنکه یَم در قطره‌اش آسوده است

"مگسل از ختم الرسل ایامِ خویش — تکیه کم کن بر فن و بر گامِ خویش"

فطرتِ مسلم سراپا شفقت است — در جهان دست و زبانش رحمت است

آنکه مهتاب از سرِ انگشتش دو نیم — رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم

از مقامِ او اگر دور ایستی — (۱) از میانِ معشرِ ما نیستی

تو که مرغِ بوستانِ ما ستی — هم صفیر و هم زبانِ ما ستی

نغمهٔ داری اگر تنها مزن — جز به شاخِ بوستانِ ما مزن

(۱) معشر: گروه۔ جماعت۔ ۱۲

هر چه هست از زندگی سرمایه‌دار
میرد اندر عنصرِ ناسازگار

بلبل استی در چمن پرواز کن
نغمه با هم‌نوایان ساز کن

در عقاب استی تهِ دریا مزی
جز بخلوت‌خانهٔ صحرا مزی

کوکبی؟ می‌تاب بر گردونِ خویش
پا منه بیرون ز پیرامونِ خویش

قطرهٔ آبے گر از نیسان بری
در فضاے بوستانش پروری

تا مثالِ شبنم از فیضِ بہار
غنچهٔ تنگش بگیرد در کنار

از شعاعِ آسمان تابِ سحر
کز فسونش غنچه می‌بندد شجر

عنصرِ نم بر کشی از جوہرش
(۱) ذوقِ رم از سالماتِ مضطرش

گوہرت جز موجِ آبے ہیچ نیست
سعیِ تو غیر از سرابے ہیچ نیست

در یمِ اندازش گہ گردد گوہرے
تابِ او لرزد چو تابِ اخترے

---

(۱) سالمات: اجزاے ترکیبی ۱۲

قطرۂ نیساں کہ مہجور از یم است ‏ ‏ ‏ ‏ نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است
طینتِ پاکِ مسلماں گوہر است ‏ ‏ ‏ ‏ آب و تابش از یمِ پیغمبرؐ است
آبِ نیسانی بآغوشش درآ ‏ ‏ ‏ ‏ وز میانِ قلزمش گوہر برآ
در جہاں روشن تر از خورشید شو
صاحبِ تابانیِ جاوید شو

در معنیٔ ایں کہ حیاتِ ملّیہ مرکزِ محسوسے میخواہد و مرکزِ ملّتِ اسلامیہ بیت الحرام است

می کشایم عقدہ از کارِ حیات ‏ ‏ ‏ ‏ سازمت آگاہِ اسرارِ حیات
چوں خیال از خود رمیدن پیشہ اش ‏ ‏ ‏ ‏ از جہت دامن کشیدن پیشہ اش

در جهانِ دیر و زود آید چسان؟ وقتِ او فردا و دی زاید چسان؟

گر نظر داری یکی بر خود نگر جز رمِ پیهم نه ای بیخبر

تا نماید تابِ نامشهودِ خویش شعلهٔ او پرده بند از دودِ خویش

سیرِ او را تا سکون بیند نظر موجِ جویش بسته آمد در گهر

آتشِ او دم بخویشش اندر کشید لاله گردید و ز شاخی بر دمید

فکرِ خامِ تو گران خیز است و لنگ تهمتِ گل بست بر پروازِ رنگ

زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست طائرِ رنگ است و جز پرواز نیست

در قفس وا مانده و آزاد هم با نواهای زند فریاد هم

از پرش پرواز شوید دمبدم چارهٔ خود کرده جوید دمبدم

عقده ها خود می زند در کارِ خویش باز آسان می کند دشوارِ خویش

پا بگل گردد حیاتِ تیزگام تا دو بالا گرددش ذوقِ خرام

سازها خوابیده اندر سوزِ او دوشش و فردا زادهٔ امروزِ او

دمبدم مشکل گرو آساں گذا | دمبدم نو آفرینی تازہ کا

گرچہ مثلِ بُو سراپایش رم است | چوں وطن در سینۂ گیرد رم است

رشتہ ہائے خویش را بر خود تند | یکمۂ گردد گرہ بر خود زند

در گرہ چوں دانہ دارد برگ و بر | چشم بر خود وا کند گردد شجر

خلعتے از آب و گِل پیدا کند | دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی
انجمن ہا آفریند زندگی

ہمچناں آئینِ میلادِ امم | زندگی بر مرکزے آید بہم

حلقہ را مرکز چو جاں در پیکر است | خطِّ او در نقطۂ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے | روزگارش را دوام از مرکزے

راز دار و رازِ ما بیت الحرم | سوزِ ما ہم سازِ ما بیت الحرم

چوں نفس در سینۂ او پروریم | جانِ شیریں است او ما پیکریم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش　　مزرعِ ما آب گیر از زمزمش
تاب دار از ذرّه هایش آفتاب　　غوطه زن اندر فضایش آفتاب
دعویٰ او را دلیل استیم ما　　از براهینِ خلیل استیم ما
در جهاں ما را بلند آوازه کرد　　با حدوثِ ما قدم شیرازه کرد
ملّتِ بیضا ز طوفش هم نفس　　همچو صبحِ آفتاب اندر قفس
از حسابِ او یکی بسیار هست　　پخته از بندِ یکی خود دار هست
تو ز پیوندِ حریمے زندهٔ　　تا طوافِ او کنی پایندهٔ
در جهاں جانِ امم جمعیت است　　در نگر سرِّ حرم جمعیت است
عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر　　از مآلِ امّتِ موسیٰ بگیر
داد چوں آں قوم مرکز را ز دست　　رشتهٔ جمعیّتِ ملّت شکست
آنکه بالید اندر آغوشِ رسل　　جزوِ او دانندهٔ اسرارِ کل
دهر سیلی بر بناگوشش کشید　　زندگی خوں گشت و از چشمش چکید

رفت نم از ریشه ہاے تاکِ او
بیدِ مجنوں ہم نروید خاکِ او

از گُلِ غربت زباں گم کردۂ (۱)
ہم نوا ہم آشیاں گم کردۂ

شمع مرد و نوحہ خواں پروانہ اش
مشتِ خاکم لرزد از افسانہ اش

اے ز تیغِ جورِ گردوں خستہ تن
اے اسیرِ التباسِ وہم و ظن

پیرہن را جامۂ احرام کن
صبح پیدا از غبارِ شام کن

مثلِ آبا غرق اندر سجدہ شو
آنچناں گم شو کہ یکسر سجدہ شو

مسلمِ پیشیں نیازے آفرید
تا بہ نازِ عالم آشوبے رسید

در رہِ حق پا بہ نوکِ خار خست
گلستاں در گوشۂ دستار بست

---

(۱) از گلِ غربت: یعنی غربت کی وجہ سے۔ ۱۲

در معنی این که جمعیت حقیقی از محکم گرفتن نصب العین ملیه است و نصب العین امت محمدیه حفظ و نشر توحید است

با تو آموزم زبانِ کائنات — حرف و الفاظ است اعمالِ حیات
چون ز ربطِ مدعائے بسته شد — زندگانی مطلعِ برجسته شد
مدّعا گردد اگر مهمیزِ ما — همچو صرصر می رود شبدیزِ ما
مدّعا رازِ بقائے زندگی — جمعِ سیمابِ قوائے زندگی
چون حیات از مقصدے محرم شود — ضابطِ اسبابِ این عالم شود
خویشتن را تابعِ مقصد کند — بهرِ او چیند گزیند رد کند
ناخدا را یم روی از ساحل است — اختیارِ جاده ها از منزل است
بر دلِ پروانه داغ از ذوقِ سوز — طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز

قیس اگر آواره در صحراستے — مدّعایش محملِ لیلاستے
تا بود شهر آشنا لیلاے ما — بر نمی خیزد بصحرا پاے ما
همچو جاں مقصود پنهاں در عمل — کیف و کم از وے پذیرد هر عمل
گردشِ خونے که در رگهاے ماست — تیز از سعیِ حصولِ مدّعاست
از تفِ او خویش را سوزد حیات — آتشے چوں لاله اندوزد حیات
مدّعا مضرابِ سازِ همت است — مرکزے کو جاذبِ هر قوّت است
دست و پائے قوم را جنباند او — یک نظر صد چشم را گرداند او
شاهدِ مقصود را دیوانه شو — طائفِ ایں شمع چوں پروانه شو
خوش نواے نغمه سازِ قُم زد است — (۱) زخمهٔ معنی بر ابریشم زد است
تا کشد خار از کفِ پا ره‌سپر — می شود پوشیده محمل از نظر

(۱) رفتم که خار از پا کشم محمل نهاں شد از نظر
یک لحظه غافل گشتم و صد ساله راهم دور شد
(ملک قمی)

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دُور صد فرسنگ از منزل شدی

این کہن پیکر کہ عالم نامِ اوست | (۱) زامتزاجِ امہات اندامِ اوست
صد نیستاں کاشت تا یک نالہ رست | صد چمن خوں کرد تا یک لالہ رست
نقشہا آورد و افگند و شکست | تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست
نالہ ہا در کشتِ جاں کاریدہ است | تا نوائے یک اذاں بالیدہ است
مدتے پیکار با احرار داشت | با خداوندانِ باطل کار داشت
تخمِ ایماں آخر اندر گل نشاند | با زبانت کلمۂ توحید خواند
نقطۂ ادوارِ عالم لا الٰہ | انتہائے کارِ عالم لا الٰہ
چرخ را از زورِ او گردندگی | مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفرید از تابِ او | موج در دریا تپید از تابِ او

(۱) امتزاج امہات یعنی عناصر کا اختلاط ۱۲

خاک از موجِ نسیمش گل شود   مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود

شعله در رگهاے تاک از سوزِ او   خاکِ مینا تابناک از سوزِ او

نغمه‌هایش خفته در سازِ وجود   جویدت اے زخمه‌ور سازِ وجود

صد نوا داری چو خوں در تن رواں   خیز و مضرابے به تارِ او رساں

زانکه در تکبیر رازِ بودِ تست   حفظ و نشرِ لا اله مقصودِ تست

تا نه خیزد بانگِ حق از عالمے   گر مسلمانی نیاسائی دمے

می ندانی آیهٔ اُمّ الکتاب   (۱) اُمّتِ عادل ترا آمد خطاب

آب و تابِ چهرهٔ ایّام تو   در جهاں شاهد علی الاقوام تو

نکته‌سنجاں را صلاے عام ده   از علومِ اُمّیے پیغام ده

اُمّیے پاک از هویٰ گفتارِ او   (۲) (۳) شرحِ رمزِ ما غویٰ گفتارِ او

---

(۱) وکذٰلک جعلنٰکم اُمّةً وسطاً لّتکونوا شہداء علی النّاس ۱۲

(۲) وما ینطق عن الھویٰ ۱۲

(۳) ما ضلّ صاحبکم وما غویٰ ۱۲

تا بدست آورد نبضِ کائنات   وانمود اسرارِ تقویمِ حیات

از قباے لالہ ہاے ایں چمن   پاک شست آلودگیہاے کہن

در جہاں وابستۂ دینش حیات   نیست ممکن جز بآئینش حیات

اے کہ می داری کتابش در بغل   تیز تر نہ پا بہ میدانِ عمل

فکرِ انساں بت پرستے بتگرے   ہر زماں در جستجوے پیکرے

باز طرحِ آذری انداخت است   تازہ تر پروردگارے ساخت است

کاید از خوں ریختن اندر طرب   نامِ اُو رنگ است وہم ملک ونسب

آدمیت کشتہ شد چوں گوسفند   پیشِ پاے ایں بتِ نا ارجمند

اے کہ خوردستی ز میناے خلیلؑ   گرمیِ خونت ز صہباے خلیلؑ

بر سرِ ایں باطلِ حق پیرہن   تیغِ لَا مَوْجُودَ اِلَّا ھُوْ بزن

جلوہ در تاریکیِ ایام کن   (۱) آنچہ بر تو کامل آمد عام کن

(۱) الیوم اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتی۔

لرزم از شرمِ تو چوں روزِ شمار — پرسدت آں آبروے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بردهٔ
پس چرا با دیگراں نسپردهٔ

در معنیٰ اینکه توسیعِ حیاتِ ملیه از تسخیرِ قوائے نظامِ عالم است

اے کہ با نادیدہ پیماں بستهٔ — ہمچو سیل از قیدِ ساحل رستهٔ
چوں نہال از خاکِ ایں گلزار خیز — دل بغائب بند و با حاضر ستیز
ہستیٔ حاضر کند تفسیرِ غیب — می شود دیباچهٔ تسخیرِ غیب
ماسوا از بہرِ تسخیر است و بس — سینهٔ او عرضهٔ تیر است و بس
از کُنِ حق ماسوا شد آشکار — تا شود پیکانِ تو سنداں گذار
رشتهٔ باید گرہ اندر گرہ — تا شود لطفِ کشودن را فزہ

غنچہ؟ از خود چمن تعمیر کن
شبنمی؟ خورشید را تسخیر کن

از تو می آید اگر کارِ شگرف
از دمے گرمے گداز این شیر برف

ہر کہ محسوسات را تسخیر کرد
عالمے از ذرّہ تعمیر کرد

آنکہ تیرش قدسیاں را سینہ خست
اوّل آدم را سرِ فتراک بست

عقدۂ محسوس را اوّل کشود
ہمّت از تسخیرِ موجود آزمود

کوہ و صحرا دشت و دریا بحر و بر
تختۂ تعلیم اربابِ نظر

اے کہ از تاثیرِ افیوں خفتۂ
عالمِ اسباب را دوں گفتۂ

خیز و واکن دیدۂ مخمور را
دوں مخواں این عالمِ مجبور را

غایتش توسیعِ ذاتِ مسلم است
امتحانِ ممکناتِ مسلم است

می زند شمشیرِ دوراں بر تنت
تا ببینی ہست خوں اندر تنت

سینہ را از سنگ زورے ریش کن
امتحانِ استخوانِ خویش کن

حق جہاں را قسمتِ نیکاں شمرد
جلوہ اش با دیدۂ مومن سپرد

کارواں را رہگذار است ایں جہاں نقدِ مومن را عیار است ایں جہاں

گیر او را تا نہ او گیرد ترا

ہمچو مے اندر سبو گیرد ترا

دُلدلِ اندیشہ ات طوطی پرست آں کہ گامش آسماں پہناور است

احتیاجِ زندگی میراندش بر زمیں گردوں سپر گرداندش

تا ز تسخیرِ قوائے ایں نظام ذوفنونیہائے تو گردد تمام

نائبِ حق در جہاں آدم شود بر عناصر حکمِ او محکم شود

تنگی ات پہنا پذیرد در جہاں (۱) کارِ تو اندام گیرد در جہاں

خویش را بر پشتِ باد اسوار کن یعنی ایں جمّازہ را مہار کن

دست رنگیں کن ز خونِ کوہسار جوئے آبِ گوہر از دریا برآر

صد جہاں در یک فضا پوشیدہ اند مہرہا در ذرّہ ہا پوشیدہ اند

(۱) اندام گرفتن کار یعنی آراستہ شدن کار ۱۲

از شعاعش دیده کن نادیده را — وا نما اسرارِ نافهمیده را

تابش از خورشیدِ عالمتاب گیر — برقِ طاق افروز از سیلاب گیر

ثابت و سیارۂ گردوں وطن — آں خداوندانِ اقوامِ کہن

ایں ہمہ اے خواجہ آغوشِ تواند (۱) — (۲) پیش خیز و حلقہ در گوشِ تواند

جستجو را محکم از تدبیر کن — انفس و آفاق را تسخیر کن

چشمِ خود بکشا و در اشیا نگر — نشّہ زیرِ پردۂ صہبا نگر

تا نصیب از حکمتِ اشیا برد — ناتواں باج از توانایاں خورد

صورتِ ہستی ز معنی سادہ نیست — ایں کہن ساز از نوا افتادہ نیست

برق آہنگ است ہشیارش زنند — خویش را چوں زخمہ بر تارش زنند

تو کہ مقصودِ خطابِ انظری — پس چرا ایں راہ چوں کوراں بری

قطرہ کز خود فروزی محرم است — بادہ اندر تاک و بر گل شبنم است

---

(۱) آغوش: لونڈی کنیز ۱۲- (۲) پیش خیز: خدمتگار ۱۲-

چوں بدریا در رود گوہر شود	جوہرش تابندہ چوں اختر شود
چوں صبا بر صورتِ گلہا متن	غوطہ اندر معنیٔ گلزار زن
آنکہ بر اشیا کمند انداخت است	مرکب از برق و حرارت ساخت است
حرف چوں طائر بہ پرواز آورد	(۱) نغمہ را بے زخمہ از ساز آورد
اے خرت لنگ از رہِ دشوارِ زیست	غافل از ہنگامۂ پیکارِ زیست
ہمرہانت پے بہ منزل بردہ اند	لیلیٔ معنی ز محمل بردہ اند
تو بصحرا مثلِ قیس آوارۂ	خستۂ واماندۂ بیچارۂ

علم اسما(۲) اعتبارِ آدم است
حکمتِ اشیا حصارِ آدم است

---

(۱) مرزا غالب بہ تغیّرِ الفاظ ۱۲۔ (۲) وعلم آدم الاسماء

در معنی این کہ کمالِ حیاتِ ملیہ این است کہ ملت مثلِ فرد احساسِ خودی پیدا کند و تولید و تکمیل این احساس از ضبطِ روایاتِ ملیہ ممکن گردد

کودکے را دیدی اے بالغ نظر | کو بود از معنی خود بے خبر
ناشناس دور و نزدیک آنچناں | ماہ را خواہد کہ برگیرد عناں
از ہمہ بیگانہ آں مامک پرست | گریہ مست و شیر مست و خواب مست
زیر و بم را گوشِ او درگیر نیست | نغمہ اش جز شورشِ زنجیر نیست
سادہ و دوشیزہ افکارش ہنوز | چوں گہر پاکیزہ گفتارش ہنوز
جستجو سرمایۂ پندارِ او | از چرا چون کے کجا گفتارِ او

نقش گیرِ این و آں اندیشه اش | غیر جوئی غیر بینی پیشه اش
چشمش از دنبال اگر گیرد کسے | جانِ او آشفته می گردد بسے
فکر خامش در ہواے روزگار | پر کشا مانندِ بازِ نو شکار
در پے نخچیر ہا بگذاردش | باز سوے خویشتن می آردش
تا ز آتشگیریِ افکارِ او | (۱) گل فشاند زرچکِ پندارِ او
چشم گیر ایشش فتد بر خویشتن | دستکے بر سینه می گوید که "من"
یادِ او با خود شناسایش کند | حفظِ ربطِ دوش و فردایش کند
سفته ایامش دریں تارِ زر اند | ہمچو گوہر از پئے یک دیگر اند
گرچه ہر دم کاہد افزاید گلش | "من ہمانستم که بودم" در دلش

این "من" نوزاده آغازِ حیات
نغمهٔ بیداریِ سازِ حیات

(۱) زرچک: ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں ۱۲

ملّتِ نوزاده مثلِ طفلک است — طفلکے کو در کنارِ مامک است

طفلکے از خویشتن نا آگہے — گوہرِ آلودۂ خاکِ رہے

بستہ با امروزِ او فرداش نیست — حلقہ‌ہاے روز و شب در پاش نیست

چشمِ ہستی را مثالِ مردم است — غیر را بینندہ و از خود گم است

صد گرہ از رشتۂ خود وا کند — تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

گرم چون افتد بکارِ روزگار — این شعورِ تازہ گردد پایدار

نقشہا بردارد اندازد ازو — سرگذشتِ خویش را می‌سازد او

فرد چون پیوندِ ایّامش گسیخت — شانۂ ادراکِ او دندانہ ریخت

قوم روشن از سوادِ سرگذشت — خودشناس آمد ز یادِ سرگذشت

سرگذشتِ او گر از یادش رود — باز اندر نیستی گم می‌شود

نسخۂ بودِ ترا اے ہوشمند — ربطِ ایّام آمدہ شیرازہ بند

ربطِ ایّام است ما را پیرہن — سوزنش حفظِ روایاتِ کہن

چیست تاریخ اے ز خود بیگانۂ
داستانے قصّۂ افسانۂ؟

این ترا از خویشتن آگہ کند
آشنائے کار و مردِ رہ کند

روح را سرمایۂ تاب است این
جسمِ ملّت را چو اعصاب است این

ہمچو خنجر بر فسانت می زند
باز بر روئے جہانت می زند

وہ چہ سازِ جان نگار و دلپذیر
نغمہ ہائے رفتہ در تارش اسیر

شعلۂ افسردہ در سوزش نگر
دوش در آغوشِ امروزش نگر

شمعِ او بختِ امم را کوکب است
روشن از وے امشب و ہم دیشب است

چشمِ پُرکارے کہ بیند رفتہ را
پیشِ تو باز آفریند رفتہ را

بادۂ صد سالہ در مینائے او
مستیِ پارینہ در صہبائے او

صید گیرے کو بدام اندر کشید
طائرے کز بوستانِ ما پرید

ضبط کن تاریخ را پایندہ شو
از نفسہائے رمیدہ زندہ شو

دوش را پیوند با امروز کن
زندگی را مُرغِ دست آموز کن

رشتهٔ ایّام را آور بدست
ورنه گردی روزکور و شب پرست

سر زند از ماضیٔ تو حالِ تو
خیزد از حالِ تو استقبالِ تو

مشکن از خواہی حیاتِ لازوال
رشتهٔ ماضی ز استقبال و حال

موجِ ادراکِ تسلسل زندگی است
مے کشاں را شورِ قلقل زندگی است

در معنی این که بقاے نوع از امومت است و حفظ و احترام امومت اسلام است

نغمه خیز از زخمهٔ زن سازِ مرد
از نیاز او دو بالا نازِ مرد

پوششِ عریانیٔ مرداں زن است (۱)
حسنِ دلجو عشق را پیراہن است

(۱) هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ (آیہ شریف)

عشقِ حق پروردهٔ آغوشِ او — این نوا از زخمهٔ خاموشِ او

آنکه نازد بر وجودش کائنات (۱) — ذکرِ او فرمود با طیب و صلوٰة

مسلمے کو را پرستارے شمرد — بهرهٔ از حکمتِ قرآں نبرد

نیک اگر بینی امومت رحمت است — زانکه او را با نبوّت نسبت است

شفقتِ او شفقتِ پیغمبر است — سیرتِ اقوام را صورتگر است

از امومت پخته تر تعمیرِ ما — در خطِ سیمائے او تقدیرِ ما

هست اگر فرهنگِ تو معنی رسے — حرفِ اُمّت نکته ها دارد بسے

گفت آں مقصودِ حرفِ کُن فکاں — زیرِ پائے اُمّهات آمد جناں

مِلّت از تکریمِ ارحام است و بس — ورنه کارِ زندگی خام است و بس

از امومت گرم رفتارِ حیات — از امومت کشفِ اسرارِ حیات

از امومت پیچ و تابِ جوئے ما — موج و گرداب و حبابِ جوئے ما

---

(۱) حدیثِ مشهور ۱۲

آں درخ رستاق زادے جاہلے (۱)(۲)(۳) پست بالاے سطبرے بدگلے
ناتراشے پرورش نا دادہ کم نگاہے کم زبانے سادہ
دل ز آلامِ امومت کردہ خوں گردِ چشمش حلقہ ہاے نیلگوں
ملّت ار گیرد ز آغوشش بدست یک مسلمانِ غیور و حق پرست
ہستیٔ ما محکم از آلامِ اوست صبحِ ما عالم فروز از شامِ اوست
واں تہی آغوش نازک پیکرے خانہ پروردِ نگاہش محشرے
فکرِ او از تابِ مغرب روشن است ظاہرش زن باطنِ او نازن است
بندہاے ملّتِ بیضا گسیخت تا ز چشمش عشوہ ہا حل کردہ ریخت
شوخ چشم و فتنہ زا آزادیش از حیا نا آشنا آزادیش
علم او بارِ امومت بر نتافت بر سرِ شامش یکے اختر نتافت

ایں گل از بستانِ ما نا رستہ بہ
داغش از دامانِ ملّت شستہ بہ

لَا اِلٰہ گویاں چو انجم بے شمار — بستہ چشم اندر ظلامِ روزگار
پا نبردہ از عدم بیروں ہنوز — از سوادِ کیف و کم بیروں ہنوز
مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما — آں تجلّی ہاے نامشہودِ ما
شبنمے بر برگِ گل ننشستۂ — غنچہ ہاے از صبا ناخستۂ
بر دمد ایں لالہ زارِ ممکنات — از خیابانِ ریاضِ امّہات
قوم را سرمایہ اے صاحب نظر — نیست از نقد و قماش و سیم و زر
مالِ او فرزندہاے تندرست — تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست

حافظِ رمزِ اخوّت مادراں
قوّتِ قرآن و ملّت مادراں

در معنی اینکه سیدۃ النساء فاطمۃ الزہرا اسوۂ کاملہ ایست برائے نساء اسلام

مریمؑ از یک نسبت عیسیٰؑ عزیز　　از سہ نسبت حضرت زہراؓ عزیز
نورِ چشمِ رحمۃ اللعالمینؐ　　آں امامِ اولین و آخرین
آں کہ جاں در پیکرِ گیتی دمید　　روزگارِ تازہ آئیں آفرید
بانوے آں تاجدارِ ہَلْ اَتیٰ　　مرتضیٰ مشکل کشا شیرِ خدا
پادشاہ و کلبۂ ایوانِ او　　یک حسام و یک زرہ سامانِ او
مادرِ آں مرکزِ پرکارِ عشق　　مادرِ آں کارواں سالارِ عشق
آں یکے شمعِ شبستانِ حرم　　حافظِ جمعیتِ خیر الامم
تا نشیند آتشِ پیکار و کیں　　پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگیں

وانِ دگر مولائے ابرارِ جہاں — قوّتِ بازوئے احرارِ جہاں

در نوائے زندگی سوز از حسینؓ — اہلِ حق حرّیت آموز از حسینؓ

سیرتِ فرزندہا از اُمّہات — جوہرِ صدق و صفا از اُمّہات

مزرعِ تسلیم را حاصل بتولؓ — مادراں را اسوۂ کامل بتولؓ

بہرِ محتاجے دلش آں گونہ سوخت — با یہودے چادرِ خود را فروخت

نوری و ہم آتشی فرمانبرش — گُم رضایش در رضائے شوہرش

آں ادب پروردۂ صبر و رضا — آسیا گردان و لب قرآں سرا

گریہ ہائے او ز بالیں بے نیاز — گوہر افشاندے بدامانِ نماز

اشکِ او برچید جبریل از زمیں — ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ بریں

رشتۂ آئینِ حق زنجیرِ پاست — پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفےٰؐ است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے

سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدّراتِ اسلام

اے ردایت پردۂ ناموسِ ما (۱) — تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما

طینتِ پاکِ تو ما را رحمت است — قوّتِ دین و اساسِ ملت است

کودکِ ما چوں لب از شیرِ تو شست — لَا اِلٰه آموختی او را نخست

می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما — فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما

برقِ ما کو در سحابت آرمید — بر جبل رخشید و در صحرا تپید

اے امینِ نعمتِ آئینِ حق — در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق

دورِ حاضر تر فروش و پُر فن است — کاروانش نقدِ دیں را رہزن است

کور و یزداں ناشناس ادراکِ او — ناکساں زنجیریٔ پیچاکِ او

چشمِ او بیباک و ناپرواستے — پنجۂ مژگانِ او گیراستے

---

(۱) ردا: چادر ۱۲

صیدِ او آزاد خواند خویش را
کشتۂ او زندہ داند خویش را

آب بندِ نخلِ جمعیت توئی
حافظِ سرمایۂ ملت توئی

از سرِ سود و زیاں سودا مزن
گام جز بر جادۂ آبا مزن

ہوشیار از دستبردِ روزگار
گیر فرزندانِ خود را در کنار

این چمن زاداں کہ پر نکشادہ اند
ز آشیانِ خویش دور افتادہ اند

فطرتِ تو جذبہ ہا دارد بلند
(۱) چشمِ ہوشش از اسوۂ زہرا بلند

تا حسینے شاخِ تو بار آورد
موسمِ پیشیں بگلزار آورد

(۱) اسوہ: نمونہ ۱۲

خلاصۂ مطالبِ مثنوی

در تفسیرِ سورۂ اخلاص

قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ

من شبے صدیقؓ رادیدم بخواب | گُل زخاکِ راہِ او چیدم بخواب
آں اَمَنُّ النَّاس بر مولائے ما (۱) | آں کلیمِ اوّلِ سینائے ما
ہمّتِ اوکشتِ ملّت راچو ابر | ثانیِ اسلام و غار و بدر و قبر
گفتمش اے خاصۂ خاصانِ عشق | عشقِ تو سرِ مطلعِ دیوانِ عشق

(۱) اَمَنُّ النَّاسِ عَلَیَّ فِی صُحْبَتِہٖ وَمَالِہٖ اَبُوْبَکْرٍ (حدیث)

پختہ از سنت اساسِ کارِ ما | چارہ فرما پئے آزارِ ما

گفت تا کے در ہوس گردی اسیر | آب و تاب از سورۂ اخلاص گیر

اینکہ در صد سینہ پیچد یک نفس | سرّے از اسرارِ توحید است و بس

رنگِ او برکن مثالِ او شوی | در جہاں عکسِ جمالِ او شوی

آنکہ نامِ تو مسلماں کردہ است | از دوئی سوئے یکی آوردہ است

خویشتن را ترک و افغاں خواندۂ | وائے بر تو آنچہ بودی ماندۂ

وارہاں نامیدہ را از نامہا | ساز با خُم درگذر از جامہا

اے کہ تو رسوائے نام افتادۂ | از درختِ خویش خام افتادۂ

با یکی ساز از دوئی بردار رخت | وحدتِ خود را مگرداں لخت لخت

اے پرستارِ یکی گر تو توئی | تا کجا باشی سبق خوانِ دوئی

تو درِ خود را بخود پوشیدۂ (۱) | در دل آور آنچہ بر لب چیدۂ

---

(۱) پوشیدن بمعنی بستن ۱۲

صد ملل از ملّتے انگیختی　　بر حصارِ خود شبیخوں ریختی

یک شو و توحید را مشهود کن　　غائبش را از عمل موجود کن

لذّتِ ایماں فزاید در عمل

مردہ آں ایماں کہ ناید در عمل

اَللّٰهُ الصَّمَدُ

گر بہ اللّٰہ الصمد دل بستۂ　　از حدِ اسباب بیروں جستۂ

بندۂ حق بندۂ اسباب نیست　　زندگانی گردشِ دولاب نیست

مسلم استی بے نیاز از غیر شو　　اہلِ عالم را سراپا خیر شو

پیشِ منعم شکوۂ گردوں مکن　　دستِ خویش از آستیں بیروں مکن

چوں علیؓ در ساز با نانِ شعیر　　گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر

منّت از اہلِ کرم بُردن چرا　　نشترِ لا و نعم خوردن چرا

رزق خود را از کفِ دوناں مگیر یوسف استی خویش را ارزاں مگیر

گرچہ باشی مور وہم بے بال وپر حاجتے پیشِ سلیمانے مبر

راہ دشوار است ساماں کم بگیر در جہاں آزاد زی آزاد میر

سبحہ اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیَا شمار (۱) از تَعِش حُرّاً شوی سرمایہ دار

تا توانی کیمیا شو گل مشو در جہاں مُنعِم شو و سائل مشو

اے شناسائے مقامِ بوعلیؒ جرعۂ آرم ز جامِ بوعلیؒ

"پشت پا زن تختِ کیکاؤس را سر بدہ از کف مدہ ناموس را"

خود بخود گردد درِ میخانہ باز
بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قایدِ اسلامیاں ہاروں رشید (۲) آنکہ نقفور آبِ تیغِ او چشید

---

(۱) اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیَا تَعِشْ حُرّاً (قولِ فاروقؓ)

(۲) نقفور: رومی پادشاہ جس کو ہارون نے متعدد بار شکست دی۔

گفت مالکؒ را کہ اے مولائے قوم
روشن از خاکِ درت سیمائے قوم

اے نوا پردازِ گلزارِ حدیث
از تو خواہم درسِ اسرارِ حدیث

لعل تا کے پردہ بند اندر یمن
خیز و در دار الخلافت خیمہ زن

اے خوشا تابانیِ روزِ عراق
اے خوشا حسنِ نظر سوزِ عراق

می چکد آبِ خضر از تاکِ او
مرہمِ زخمِ مسیحا خاکِ او

گفت مالکؒ مصطفیٰ را چاکرم
نیست جز سودائے او اندر سرم

من کہ باشم بستۂ فتراکِ او
بر نخیزم از حریمِ پاکِ او

زندہ از تقبیلِ خاکِ یثربم
خوشتر از روزِ عراق آمد شبم

عشق می گوید کہ فرمانم پذیر
پادشاہاں را بخدمت ہم مگیر

تو ہمی خواہی مرا آقا شوی
بندۂ آزاد را مولا شوی

بہرِ تعلیمِ تو آیم بر درت
خادمِ ملت نگردد چاکرت

بہرۂ خواہی اگر از علمِ دین
در میانِ حلقۂ درسم نشین

بے نیازی نازہا دارد بسے

نازِ او اندازہا دارد بسے

بے نیازی رنگِ حق پوشیدن است | رنگِ غیر از پیرہن شوئیدن است
علمِ غیر آموختی اندوختی | روے خویش از غازہ اش افروختی
ارجمندی از شعارش می بری | من ندانم تو توئی یا دیگری
از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت | وز گل و ریحاں تہی آغوش گشت
کشتِ خود از دستِ خود ویراں مکن | از سحابش گدیہ باراں مکن
عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر | در گلوے تو نفس از تارِ غیر
بر زبانت گفتگوہا مستعار | در دلِ تو آرزو ہا مستعار
قمریانت را نواہا خواستہ | سروہایت را قباہا خواستہ
بادہ می گیری بجامِ از دیگراں | جام ہم گیری بوامِ از دیگراں
آں نگاہش سرِّ مَازَاغَ الْبَصَرُ (۱) | سوے قومِ خویشں باز آید اگر

(۱) مَازَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی (آیۂ شریف)

می شناسد شمع او پروانه را　　نیک داند خویش و هم بیگانه را

"لَسْتَ مِنِّیْ" گویدت مولاے ما

واے ماے واے ماے واے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا　　هستیٔ خود در سحر گم تا کجا

ریوے از صبح دروغے خوردهٔ　　رخت از پهناے گردوں بردهٔ

آفتاب استی یکے در خود نگر　　از نجومِ دیگراں "تابے مخر"

بر دلِ خود نقشِ غیر انداختی　　خاک بُردی کیمیا درباختی

تا کجا رخشی ز تابِ دیگراں　　سر سبک ساز از شرابِ دیگراں

تا کجا طوفِ چراغِ محفلے　　ز آتشِ خود سوز اگر داری دلے

چوں نظر در پردهاے خویش باش　　می پرو اما بجلاے خویش باش

در جهاں مثلِ حباب اے هوشمند　　راهِ خلوت خانه بر اغیار بند

(۱) لَسْتَ مِنِّیْ: یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے ۱۲ - (۲) ریو: فریب ۱۲

فردِ فرد آمد کہ خود را وا شناخت ‏ قومِ قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفیٰؐ آگاہ شو

فارغ از اربابِ دون اللہ شو

لَمۡ یَلِدۡ وَلَمۡ یُوۡلَدۡ

قومِ تو از رنگ و خوں بالاتر است ‏ قیمتِ یک اسودش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے ‏ در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از باب و ام و اعمام باش (۱) ‏ ہمچو سلماںؓ زادۂ اسلام باش

نکتہ اے ہمدمِ فرزانہ بیں (۲) ‏ شہد را در خانہ ہائے لانہ بیں

قطرۂ از لالۂ حمرا ستے ‏ قطرۂ از نرگسِ شہلا ستے

ایں نمی گوید کہ من از عبہرم (۳) ‏ آں نمی گوید من از نیلوفرم

---

(۱) سلمان فارسیؓ سے لوگوں نے ان کا شجرۂ نسب دریافت کیا، انہوں نے جواب دیا۔ "سلمان ابنِ اسلام"۔

(۲) لانہ - شہد کا چھتہ ۱۲ - (۳) عبہر - نرگس ۱۲ -

ملتِ ما شانِ ابراہیمی است (۱) شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است
گر نسب را جزوِ ملت کردۂ رخنہ در کارِ اخوت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات
ہست نامسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعودؓ آں چراغ افروزِ عشق جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق
سوخت از مرگِ برادر سینہ اش آب گردید از گداز آئینہ اش
گریہ ہائے خویش را پایاں ندید در غمش چوں مادراں شیون کشید
"اے دریغا آں سبق خوانِ نیاز یارِ من اندر دبستانِ نیاز"
"آہ آں سروِ سہی بالائے من در رہِ عشقِ نبیؐ ہمپائے من"

"حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ
چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

(۱) شان: شہد کا چھتہ ۱۲

نیست از روم و عرب پیوندِ ما — نیست پابندِ نسب پیوندِ ما

دل به محبوبِ حجازی بستہ ایم — زین جہت با یک دگر پیوستہ ایم

رشتۂ ما یک تولّایش بس است — چشمِ ما را کیفِ صہبایش بس است

مستیِ او تا بخونِ ما دوید — کہنہ را آتش زد و نو آفرید

عشقِ او سرمایۂ جمعیت است — ہمچو خوں اندر عروقِ ملّت است

عشق در جان و نسب در پیکر است — رشتۂ عشق از نسب محکم تر است

عشق ورزی از نسب باید گذشت — ہم ز ایران و عرب باید گذشت

امّتِ او مثلِ او نورِ حق است — ہستیِ ما از وجودش مشتق است

"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود — خلعتِ حق را چہ حاجت تار و پود"

ہر کہ پا در بندِ اقلیم و جد است

بے خبر از لَمْ یَلِدْ لَمْ یُوْلَدْ است

وَلَمْ يَكُنْ لَّهٗ كُفُوًا اَحَدٌ

مسلمِ چشم از جہاں بربستہ چیست؟ — فطرتِ ایں دل بحق پیوستہ چیست؟
لالۂ کو بر سرِ کوہے دمید — گوشۂ دامانِ گلچینے ندید
آتشِ او شعلہ گیرد بہ بر — از نفس ہائے نخستینِ سحر
آسماں ز آغوشِ خود نگذاردش — کوکبِ وا ماندہ پنداردش

بوسدش اوّل شعاعِ آفتاب
شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتۂ با لَمْ يَكُنْ باید قوی — تا تو در اقوامِ بیہمتا شوی
آنکہ ذاتش واحد است و لاشریک — بندہ اش ہم در نسازد با شریک
مومنِ بالائے ہر بالاترے — غیرتِ او برنتابد ہمسرے
خرقۂ لَا تَحْزَنُوْا اندر برش (۱) — اَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ تاجے بر سرش

(۱) وَلَا تَهِنُوْا وَلَا تَحْزَنُوْا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ

می کشد بارِ دو عالم دوشِ او　　بحر و بر پروردهٔ آغوشِ او
برغوِ تندر مدام افگنده گوش (۱)　　برق اگر ریزد همی گیرد بدوش
پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر　　امر و نهیِ او عیارِ خیر و شر
در گره صد شعله دارد اخگرش　　زندگی گیرد کمال از جوهرش
در فضاے این جهانِ ہاے و ہو　　نغمه پیدا نیست جز تکبیرِ او
عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم　　هم بقهر اندر مزاجِ او کریم
سازِ او در بزم ها خاطر نواز　　سوزِ او در رزم ها آهن گداز
در گلستاں با عنادل هم صفیر　　در بیاباں جرّه بازِ صید گیر
زیرِ گردوں می نیاساید دلش　　بر فلک گیرد قرار آب و گلش
طائرش منقار بر اختر زند　　آن سوے این کهنه چنبر پر زند
تو به پرواز نے پرے نکشوده　　کرمک استی زیرِ خاک آسوده

(۱) غوِ تندر: بجلی کی کڑک ۱۲

خوار از مهجوریٔ قرآں شدی
شکوہ سنج گردشِ دوراں شدی

اے چو شبنم بر زمیں افتندۂ
در بغل داری کتابِ زندۂ

تا کجا در خاک می گیری وطن
رخت بردار و سرِ گردوں فگن

عرضِ حالِ مصنّف بحضورِ رحمۃ للعالمینؐ

اے ظہورِ تو شبابِ زندگی
جلوہ ات تعبیرِ خوابِ زندگی

اے زمیں از بارگاہت ارجمند
آسماں از بوسۂ بامت بلند

شش جہت روشن ز تابِ روے تو
ترک و تاجیک و عرب ہندوے تو

از تو بالا پایۂ ایں کائنات
فقرِ تو سرمایۂ ایں کائنات

در جہاں شمعِ حیات افروختی
بندگاں را خواجگی آموختی

بے تو از نابودمندیہا خجل — پیکرانِ این سرائے آب و گل
تا دمِ تو آتشے از گِل کشود — تودہ ہائے خاک را آدم نمود
ذرّہ دامن گیرِ مہر و ماہ شد — یعنی از نیروے خویش آگاہ شد
تا مرا افتاد بر رویت نظر — از ابّ و امّ گشتہ محبوب تر
عشق در من آتشے افروخت است — فرصتش بادا کہ جانم سوخت است
نالہ مانندِ نَے سامانِ من — آں چراغِ خانۂ ویرانِ من
از غمِ پنہاں نگفتن مشکل است — بادہ در مینا نہفتن مشکل است
مسلم از سرِّ نبیؐ بیگانہ شد — باز این بیت الحرم بتخانہ شد
از منات و لات و عُزّیٰ و ہبل — ہر یکے دارد بُتے اندر بغل
شیخِ ما از برہمن کافر تر است — زانکہ او را سومنات اندر سر است
رختِ ہستی از عرب برچیدۂ — در خمستانِ عجم خوابیدۂ
شل ز برفابِ عجم اعضائے او — سرد تر از اشکِ او صہبائے او

ہمچو کافر از اجل ترسندۂ　　سینہ اش فارغ ز قلبِ زندۂ

نعشش از پیشِ طبیباں بردہ ام　　در حضورِ مصطفےٰ آوردہ ام

مردہ بود از آبِ حیواں گفتمش　　سرّے از اسرارِ قرآں گفتمش

داستانے گفتم از یارانِ نجد　　نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم　　قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت بر ما بندد افسونِ فرنگ　(۱) ہست غوغایش ز قانونِ فرنگ

اے بصیری را ردا بخشندۂ　(۲) بربطِ سلما مرا بخشندۂ

ذوقِ حق دہ ایں خطا اندیش را　　اینکہ نشناسد متاعِ خویش را

گر دلم آئینۂ بے جوہر است　　در بحرفم غیرِ قرآں مضمر است

اے فروغت صبحِ اعصار و دہور　　چشمِ تو بینندۂ ما فی الصدور

(۱) قانون: ایک قسم کا ساز۔ ۱۲۔ (۲) بصیری۔ مصنّف قصیدۂ بُردہ جس نے عالمِ رویا میں نبی کریمؐ کو اپنا مشہور قصیدہ (امن تذکر جیرانٍ بذی سلم الخ) سنایا۔ حضورؐ نے اس کے صلے میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادر مطہر عطا فرمائی۔ ۱۲۔

پردۂ ناموسِ فکرم چاک کن — این خیاباں را ز خارم پاک کن

تنگ کن رختِ حیات اندر برم — اہلِ ملت را نگہدار از شرم

سبز کشتِ نابسامانم مکن — بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن

خشک گرداں بادہ در انگورِ من — زہر ریز اندر مَے کافورِ من

روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا — بے نصیب از بوسۂ پا کن مرا

گر دُرِ اسرارِ قرآں سفتہ ام — با مسلماناں اگر حق گفتہ ام

اے کہ از احسانِ تو ناکس کس است — یک دعایت مزدِ گفتارم بس است

عرض کن پیشِ خدائے عزّ و جل — عشقِ من گردد ہم آغوشِ عمل

دولتِ جانِ حزیں بخشیدۂ — بہرہ از علمِ دیں بخشیدۂ

در عمل پایندہ تر گرداں مرا
آبِ نیسانم گہر گرداں مرا

رختِ جاں تا در جہاں آوردہ ام — آرزوئے دیگرے پروردہ ام

همچو دل در سینه ام آسوده است / محرم از صبحِ حیاتم بوده است
از پدر تا نامِ تو آموختم / آتشِ این آرزو افروختم
تا فلک دیرینه تر سازد مرا / در قمارِ زندگی بازد مرا
آرزوئے من جواں تر می شود / این کهن صهبا گراں تر می شود
این تمنّا زیرِ خاکم گوهر است / در شبم تابِ همین یک اختر است
مدّتے با لاله رویاں ساختم / عشق با مرغوله مویاں باختم
باده ها با ماه سیمایاں زدم / بر چراغِ عافیت داماں زدم
برقها رقصید گردِ حاصلم / رهزناں بردند کالائے دلم
این شراب از شیشهٔ جانم نه ریخت (۱) / این زرِ سارا ز دامانم نه ریخت
عقلِ آذر پیشه ام زنّار بست / نقشِ او در کشورِ جانم نشست
سالها بودم گرفتارِ شکے / از دماغِ خشکِ من لا ینفکے

(۱) سارا : خالص ۱۲

حرفے از علم الیقین نا خواندۂ / در گمان آبادِ حکمت ماندۂ

ظلمتم از تابِ حق بیگانہ بود / شامم از نورِ شفق بیگانہ بود

این تمنّا در دلم خوابیدہ ماند / در صدف مثلِ گہر پوشیدہ ماند

آخر از پیمانۂ چشمم چکید / در ضمیرِ من نواہا آفرید

اے زیادِ غیرِ تو جانم تہی / بر لبش آرم اگر فرمان دہی

زندگی را از عمل سامان نبود / پس مرا این آرزو شایان نبود

شرم از اظہارِ او آید مرا / شفقتِ تو جرأت افزاید مرا

ہست شانِ رحمتت گیتی نواز / آرزو دارم کہ میرم در حجاز

مسلمے از ما سوا بیگانۂ / تا کجا زنّاریِ بتخانۂ

حیف چون او را سر آید روزگار / پیکرش را دیر گیرد در کنار

از درت خیزد اگر اجزائے من / وائے امروزم خوشا فردائے من

فرّخا شہرے کہ تو بودی در آن / اے خنک خاکے کہ آسودی در آن

"مسکنِ یار است و شهرِ شاہِ من پیشِ عاشق این بود حب الوطن"
کوکبم را دیدۂ بیدار بخش مرقدے در سایۂ دیوار بخش
تا بیاساید دلِ بیتابِ من بستگی پیدا کند سیمابِ من
با فلک گویم کہ آرامم نگر
دیدۂ آغازم انجامم نگر

پاکستان ٹائمز پریس لاہور میں چھپوا کر ڈاکٹر جاوید اقبال
پی۔ ایچ۔ ڈی، بیرسٹر ایٹ لا، نے شائع کی

ملنے کا پتہ
شیخ غلام علی اینڈ سنز، پبلشرز
لاہور — پشاور — حیدر آباد — کراچی